

МАРОЗАВА Я. Н.

**ЛЕКЦЫ І  
ПА СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ:**

**МАРФАЛОГІЯ. Ч. 2**

**Дзеяслоў. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе.  
Прыслоўе. БПС. Мадальныя словы. Звязкі.  
Прыназоўнік. Злучнік. Часціца. Выклічнік і  
гукаперайманне**

*Для студэнтаў III курса ФБФіК (5 семестр)*

# **ТЭМА: ДЗЕЯСЛОЎ**

## **ПЛАН:**

1. Дзеяслоў як ч. м. Сістэма дзеяслоўных формаў. Катэгорыі дз.
2. Інфінітыў. Сінтаксічная роля інфінітыва.
3. Тры асновы дз. Формы, якія ўтвараюцца ад кожнай з асноў.
4. Словазменныя класы дз.
5. Пераходныя і непераходныя дз.
6. Зваротныя і незваротныя дз.
7. Катэгорыя стану дз. Двухстанавая і трохстанавая тэорыі.
8. Катэгорыя трывання дз.
9. Спосабы дзеяслоўнага дзеяння.
10. Катэгорыя ладу дз. Ужыванне аднаго ладу ў значэнні іншага.
11. Катэгорыя часу. Ужыванне аднаго часу ў значэнні іншага.
12. Катэгорыя асобы. Безасабовыя дз. Ужыванне адной асобы ў значэнні іншай.
13. Катэгорыі ліку, роду дз.
14. Катэгорыя спражэння дз.

## **ЛІТАРАТУРА:**

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. / Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба.— Мн., 1985. Ч. 1.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., дапрац.— Мн., 1980.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча.— Мн., 1997.
4. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча.— Мн., 1994.
5. Марозава Я. Н. Марфалогія: Дзеяслоў. Дзеепрыметнік. Дзеепрыслоўе. Прыслоўе. БПС. Няпоўназначнальныя словы: Вучэбна-метадычны дапаможнік.— Віцебск: Выд-ва УА "ВДУ імя П.М. Машэрава", 2006.
6. Шуба П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў.— Мн., 1987.
7. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— 2-е изд. — М., 1972.
8. Грамматика современного русского литературного языка.— М., 1970. Т. 1.
9. Чеснокова Л. Д., Печникова В. С. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: В 3-х ч.: Ч. II: Морфология.— Ростов-на-Дону, 1997.

## ① ДЗЕЯСЛОЎ ЯК Ч. М. СІСТЭМА ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФОРМАЎ. КАТЭГОРЫІ ДЗЕЯСЛОВА

**Д з е я с л о ў** — гэта ч. м., якая абазначае дзеянне ці стан як працэс і выражае гэтае значэнне ў граматычных катэгорыях трывання, стану, ладу, часу, асобы, ліку, роду.

Дзеяслоў [дз.] называе **працэсы** ў шырокім сэнсе гэтага слова. Гэта могуць быць [м. б.] канкрэтныя фізічныя дзеянні (*бегчы, грузіць, касіць, сыпаць*), м. б. стан (*ляжаць, спаць, маўчаць, гарэць, цвісці*), м. б. адносіны (*належаць, пераважаць, мець, любіць*), м. б. змена прыметы ці змена стану (*чырванець, зелянець, святлець, раставаць, цямнець*) і іншае.

Значэнне дзеяння або стану могуць мець таксама **назоўнікі і прыметнікі**. Але **назоўнікі** абазначаюць дзеянне адцягнена, апрадмечана, не звязваюць яго з утваральнікамі. Параўнайма: назоўнікі *касьба, бег, падрыхтоўка* і дзеясловы *чалавек косіць, бяжыць, падрыхтуецца*.

**Прыметнікі** абазначаюць нязменны стан (*хворы, радасны, хмуры*), а дз. — стан як працэс (*хварэць, радавацца, хмурнець*). Да таго ж — галоўнае! — у дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў розныя граматычныя катэгорыі.

Дз. мае самую разгалінаваную і багатую сістэму **словаформаў**. Так, напр., у парадыгму дз. *рашаць* уваходзіць 235 словаформаў. Для параўнання: у назоўнікаў найбольшая колькасць словаформаў — 12, у якасных прыметнікаў — 76.

**Граматычныя формы** дз. паводле функцый і марфалагічнага афармлення падзяляюцца на 4 групы:

1. **Інфінітыў** (незначальная ф. дз., яна ж і пачатковая ф.).
2. **Асабовыя ф.** (змяняюцца па ладах, часах, асобах, ліках, родах).
3. **Дзеепрыметнік [дз-к]** (асобая — іменная — ф. дз.).
4. **Дзеепрыслоўе [дз-е]** (нязменная ф. дз.).

**Асабовыя ф.** — спрагальныя, астатнія тры — неспрагальныя. **Інфінітыў і дз-е** — нязменныя ф., а **асабовыя ф.** і **дз-к** —

зменныя. Гэта традыцыйны погляд на дзеяслоўныя ф., які некаторымі вучонымі аспрэчваецца.

**Спрагальныя ф.** называюць прэдыкатыўнымі (таму што яны выконваюць у сказе ролю выказніка), а дз-к і дз-е называюць атрыбутыўнымі формамі (яны маюць значэнне прыметы).

**Г р а м а т ы ч н ы я к а т э г о р ы і д з.** не ў аднолькавай ступені ўласцівы ўсім дзеяслоўным формам. Трыванне і стан уласцівы ўсім формам, у тым ліку і дз-кам, і дз-ям. Астатнія граматыч. катэгорыі ўласцівы толькі пэўным класам формаў.

Так, лад маюць толькі спрагальныя ф., а інф., дз-к і дз-е не маюць ладу.

Час маюць формы абвеснага ладу, але не маюць часу формы загаднага і ўмоўнага ладу, інфінітыў; спецыфічны час маюць дз-кі і дз-і.

Катэгорыю асобы маюць формы абвеснага ладу (акрамя формаў пр. часу) і формы заг. ладу. Не маюць асобы формы ўмоўнага ладу, інф., дз-е, дз-к.

Катэгорыя ліку ўласціва ўсім формам дз., акрамя інф. і дз-я.

Катэгорыя роду ўласціва – у адз. ліку – толькі формам пр. ч. і ўмоўнага ладу; у дз-каў гэтая катэгорыя роду збліжае іх з прыметнікамі (яны змяняюцца па родах, як прыметнікі).

Катэгорыя спражэння вызначаецца ў асабовых формах па асабовых канчатках. Інфінітыў жа – гэта нязменная форма дз., канчаткаў не мае. Але ж інфінітыў – гэта і пачатковая ф. спрагальных дз. Таму **спражэнне ў інфінітыве вызначаецца**, хоць і не праяўляецца.

Акрамя граматычных катэгорый, дзеяслову ўласцівы **л е к - с і к а - г р а м а т ы ч н ы я р а з р а д ы**: 1) пераходныя / непераходныя; 2) зваротныя / незваротныя; 3) асабовыя / безасабовыя; 4) спосабы дзеяслоўнага дзеяння.

Паколькі формы дз. надзвычай разнастайныя, то вельмі разнастайныя і іх **с і н т а к с і ч н ы я ф у н к ц ы і**. Спрагальныя ф. выконваюць ролю выказніка. Атрыбутыўныя

ф. выкарыстоўваюцца ў ролі іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка, азначэння (дз-к) і ў ролі акалічнасці (дз-е). Напр.:

*Я быў захоплены гэтым раманам.*

*На асветленай сонцам сцяне калыхаліся цені.*

*Спявалі жнеі, з поля ідучы.*

*Стварыў Напалеон Орда і серыі малюнкаў, прысвечаныя беларускім гарадам, замалёўваючы ў Гародні, Віцебску, Мінску, Вільні старыя цэрквы і манастыры, гарадскія сядзібы і палацы, плошчы і вузкія каменныя вулачкі (П. Пракопчык).*

*Інфінітыў можа быць любым членам сказа:*

*Жыццё пражыць – не поле перайсці (Прыказка).*

*Паступіла каманда спыніцца.*

*Маці падала вячэраць.*

*Пайшоў на вуліцу пагуляць.*

Адна з важных сінт-х прымет дз. – яго здольнасць кіраваць скланяльнымі ч-намі м. Гэтая здольнасць кіраваць пэўным склонам уласціва ўсім дзеяслоўным формам, напр.: *чытаць кнігу* (В. скл.), *чытаю кнігу* (В. скл.), *чытаў бы кнігу* (В. скл.), *чытай кнігу* (В. скл.), *чытаючы кнігу* (В. скл.), *прачытаўшы кнігу* (В. скл.), *прачытаўшая кнігу* (В. скл.); *гутарыць з сябрам* (Т. скл.)... і г. д.

Дз. у сказе азначаецца прыслоўем, сувязь паміж імі – прымыканне: *гучна клікаць, пісьменна афармляць*.

У словаўтваральных адносінах дз. вызначаецца надзвычай багатай прэфіксацыяй і амаль поўнай адсутнасцю складання.

## ② І Н Ф І Н І Т Ы Ў

**І н ф і н і т ы ў** (ад лац. *infinitivus* – 'няпэўны'), або няпэўная, неазначальная ф. дз. – гэта форма, якая абазначае дзеянне ці стан як працэс безадносна да асобы і часу. Ён не выражае катэгорый ладу, часу, асобы, ліку, роду, а значыць, гэта н е с п р а г а л ь н а я форма.

Доўгі час у лінгвістаў і аўтараў падручнікаў былі спрэчкі наконт пытання, ці нязменная гэта ф. Інфінітыў мае толькі трыванне (*рабіць – зрабіць*), стан (*рабіць – рабіцца*), яму ўласцівы таксама ЛГР пераходнасці і зваротнасці. Астатніх жа зменных дзеяслоўных катэгорый (ладу, ч., ас., л., р.) ён не мае. Значыць, гэта нязменная ф. дз. Інфінітыў умоўна лічыцца зыходнай, пачатковай ф. дз.; іменна гэтай формай дзеясловы прадстаўлены ў слоўніках, паколькі інф. абазначае паняцце працэсу ў найбольш агульным выглядзе.

Паказчыкамі інфінітыва з'яўляюцца формаўтваральныя суфіксы (а не канчаткі) **-ць, -ці, -чы**. Прыхільнікі таго пункту погляду, што гэта канчаткі, лічаць інф. пачатковай формай такой жа, як і Н. скл. у назоўнікаў. Але ж Н. скл. у назоўнікаў мае ўсе тыя ж катэгорыі, якія маюць ускосныя склоны (р., л., скланенне). А інфінітыў не мае, ён супрацьпастаўляецца ўсім асабовым формам: не мае катэгорый ладу, ч., ас., л., р., г. зн. не спрагаецца. Таму марфемы **-ць, -ці, -чы** – гэта суфіксы, а не канчаткі.

Па значэнні інф. нагадвае аддзяслоўныя назоўнікі: *сеяць – сяўба, маўчаць – маўчанне*. Гістарычна інфінітыў – гэта іменная, а не дзеяслоўная форма (дарэчы, як і дз. пр. ч. таксама былыя іменныя формы: гэта былыя дз-кі на *-л-*). Калісьці інфінітывы былі назоўнікамі, якія скланяліся, а не спрагаліся. Параўнайма, напр., інфінітывы і адпаведныя ім назоўнікі: *знаць* – дз. у знач. 'ведаць' і назоўнік у знач. 'знатнае саслоўе', *стаць* – дз. зак. трыв. да 'стаяць' і наз. (у рус. мове: *под стать ему; с какой стати?*; у бел. мове захаваліся вытворны ад яго прыметнік *статны*); аналагічна: *печ* – наз. *печ* і дз. у р. м. *печь*, у б. м. – *пячы*; *сеч* – наз. (*Запарожская Сеч*) і дз. у р. м. *сечь*, у б. м. – *сячы*; *мочь* – наз. у р. м. (*нету мочи*) і дз. у р. м. *мочь*, у б. м. – *магчы*; *течь* у р. м. дз. і наз. (*лодка дала течь*); *пасть* – дз. (са знач. 'загінуць, прапасці') і наз. ('*пашча*') і інш.

Як бачым, у бел. мове многія з іх відазмяніліся, набыўшы суфіксы **-ці, -чы**, а ў рус. мове назоўнікі і інфінітывы поўнасьцю супадаюць, бо захавалі суфіксы **-ть, -чь**.

У старажытнасці ўсе інфінітывы канчаліся на **-ти**. Потым **-ти** ў выніку рэдукцыі, калі суф. стаяў пасля галоснага, змяняўся на **-ть** і пазней у бел. мове — на **-ць**, а пасля *г, к, х* — на **-чи**, затым у рус. м. на **-чь**, а ў бел. м. — на **-чы**:

**-ти** → **-ть** → у б. м. **-ць**  
 пасля *г, к, х* → **-чи** → у р. м. **-чь**  
 у б. м. **-чы**

**Суф. -ць** маюць інф. з асновай на галосны гук: *сеяць, грэць*.

**Суф. -ці** маюць інф. з асновай на зычны (акрамя *г, к, х*): *несці, лезці*. Далучэнне **-ці** да асновы на галосны (*казаці, любіці, ратаваці*) дапушчальна ў народна-паэтычнай мове, у паэзіі высокага стылю, напр., у Я.Купалы ў ”Бандароўне”: *Бегла поле і другое, узбегла і на трэце, ды ўжо сілы не хапае далей так ляцеці. Шоўку, золата, атласу браці, колькі хваце, кутасамі залатымі труну абчапаці*.

І наадварот: у народна-паэтычнай мове, у паэзіі высокага стылю дапушчальна таксама ўжыванне суф. **-ць** пасля асноў на зычны (*несць, везць, лезць*): *А хто гэта іх, не адзін мільён, крыўду несць наўчыў, разбудзіў іх сон?* (Я. Куп.)

У дзеясловах *брысці, весці, гусці, класці, красці, месці, плесці, прасці, сесці, цвісці, упасці, гнесці* гук [с'] з'явіўся ў выніку гістарычных чаргаванняў з [д] або [т], якія выразна праяўляюцца пры спражэнні гэтых дз.: *я брыду, вяду, мяту, пляту, сяду* і г. д. А па аналогіі з гэтымі дз. часам ужываюць з гукамі [с'] і дз. *грабесці, дзяўбесці, екубесці, храпесці, екрабесці, епанесці, раўесці, чаўнесці* і пад., у якіх няма прычын для ўзнікнення [с']: *я грабу, дзяўбу, раву, сапу*... Нават у мастацкай літаратуры сустракаем такія памылковыя формы! Але гэта адхіленне ад літаратурнай нормы.

У двух дзеясловах дапускаюцца двакія формы інфінітыва: *плыць і плысці, гніць і гнісці*.

**Суф. -чы** маюць інф. з асновай на заднеязычны: *бегчы, берагчы, сцерагчы, стрыгчы, легчы, секчы* і *сячы* і інш. Пры гэтым канцавы зычны асновы **-к-** звычайна выпадае: *валачы, цячы, пячы*. У паўднёва-заходніх гаворках Палесся няма формаў з суф. **-чы**. Там гавораць: *некіці, сёкіці, бегці, стрыгці* і г. д.

Як ужо гаварылася, інф. можа выконваць сінт. ролю любога члена сказа, у тым ліку можа ўваходзіць у склад простага дзеяслоўнага выказніка, уваходзячы ў склад формы будучага складанага часу: я буду змагацца.

### ③ Т Р Ы А С Н О В Ы Д З Е Я С Л О В А

Усе разнастайныя ф. дз. утвараюцца ў асноўным ад дзвюх асноў — асновы інфінітыва і асновы цяп. (або буд. простага) часу:

**1** АСНОВА ІНФІНІТЫВА вызначаецца шляхам аддзялення (адкідання) паказчыка інфінітыва — інфінітыўных формаўтваральных суф. **-ць, -ці, -чы**: іс-(ці), нес-(ці), чыта-(ць).

Ад асновы інф. утвараюцца формы пр. ч. абв. ладу, ф. ум. ладу, дз-кі пр. ч., дз-і зак. трыв.: *бег-ла, бег-ла б, прачы□та-ны, прачыта-ўшы*.

**2** АСНОВА ЦЯП. Ч. (або БУД. ПРОСТАГА Ч.) вызначаецца шляхам аддзялення (адкідання) паказчыка цяп. ч. (буд. ч.) — асабовага канчатка 3-й ас. мн. л. ц. ч. (буд. ч.): (*яны*) ід-(ць), няс-(ць), чытај-(ць), кіруј-(ць), прачытај-(ць), паглядз'-(ць).

Аснова цяп. ч. бывае толькі ў дзеясловаў незак. трыв., а аснова буд. ч. — толькі ў дз. зак. трыв.

Ад асновы ц. ч. (буд. ч.) утвараюцца асабовыя ф. ц. ч. і буд. простага ч. абв. ладу, ф. заг. ладу, дз-кі ц. ч., дз-і незак. трыв.: *стварај-эш, створ-ыш, стварај-□, стварај-эмы, стварај-учая, стварај-учы*.

У большасці дзеясловаў аснова інф. супадае з асновай пр. ч. Таму часам замест тэрміна "аснова інф." у навуковай л-ры ўжываюць тэрмін "аснова пр. ч.". Аднак жа ў тых выпадках, калі ў інф-ве адбыліся гістарычныя фанетычныя змены, то аснова інф. не супадае з асновай пр. ч. У такім разе ў такіх дзеясловах абавязкова вызначаецца і 3-я аснова — аснова прошлага часу:



**3** АСНОВА ПР. Ч. вызначаецца шляхам аддзялення (адкідання) паказчыка пр. ч. – формаўтваральнага **суф. м. р. -ў** разам з нулявым **канчаткам**: ішо-(ў□), нёс-(Ø□), мё-(ў□), вё-(ў□), нёк-(Ø□).

У такіх дзеясловаў у якасці формаўтваральнай асновы выступае аснова пр. ч. У некаторых дзеясловаў адны формы ўтвараюцца ад асновы інф., а другія – ад асновы пр. ч., напр.:

У дзеяслова **прывесці** ад асновы **пр. ч. прывё-** ўтварыліся формы: пр. ч. *прывёў*, ум. ладу *прывёў бы*, дз-к *прывёўшыя*, дз-е *прывёўшы*; але ад асновы інф. *привес-* гэтага ж дз. утварыліся формы: буд. ч. *привядуць* (+ чаргаванне), дз-к *приведзены* (+ чарг.).

Аналагічна ў дзеяслова **падмесці** ад асновы **пр. ч. падмё-** ўтварыліся формы: пр. ч. *падмёў*, ум. ладу *падмёў бы*, дз-к *падмёўшыя*, дз-е *падмёўшы*; але ад асновы інф. *падмес-* гэтага ж дз. утварыліся формы: буд. ч. *подмятуць* (+ чарг.), дз-к *подмечены* (+ чарг.).

#### ④ СЛОВАЗМЕННЫЯ КЛАСЫ ДЗЕЯСЛОВА

**Словазменныя класы** – гэта групы дз-ў, якія адносяцца да аднаго і таго ж спражэння і характарызуюцца пэўнымі фармальнымі суадносінамі асноў інфінітыва і цяп. часу. Гэта мадэлі, тыпы словазмянення.

Класы падзяляюцца на прадуктыўныя і непрадуктыўныя.

**Прадуктыўныя класы** ўключаюць у сябе вялікую колькасць дз-ў, пастаянна папаўняюцца наватворамі і запазычанямі.

**Непрадуктыўныя класы** маюць абмежаваную колькасць дз-ў, гэта закрытыя групы, яны не папаўняюцца новымі словамі. Можна пералічыць усе дз., якія ўваходзяць у непрад-я класы. Адны з гэтых кл. маюць зусім невялікую колькасць дз-ў, другія – шматлікія. Колькасць усіх непрадукт-х дз-ў ≈ 400.

У бел. мове 4 прадукт-я кл. і 11 непрад-х. Класіфікацыя непрад-х дз-ў малавыразная; акрамя таго, на непрад-я дзея-

словы ўплываюць дз. прадукт-х класаў, у выніку чаго некаторыя непрад-я дз. пераходзяць у прадукт-я класы, напр.: дзеясловы з суф. **-ну** ў інф-ве і ў пр. часе, частка якога захоўваецца і ў аснове ц. ч., — гэта 2-і прадуктыўны клас: *стукнуць – стукнуў – стукне*. Ён уздзеінічае на 3-і непрад-ы клас, у якім такія ж дз. з асновай інф. на **-ну**, які выпадае ў пр. часе: *мок∅*. Т. ч., замест *вяў∅, граз∅, слеп∅, віс∅, горк∅, ліп∅* часцей ужываюцца зараз формы *вянуў, гразнуў, слепнуў, віснуў, горкнуў, ліпнуў*.

Таму мы не даём класіфікацыю 11-і непрадукт-х класаў. Пра іх можна прачытаць у падручніку Шубы П.П. "Сучасная беларуская мова: Марфаналягія. Марфалогія". Запомнім толькі **4 ПРАДУКТЫЎНЫЯ КЛАСЫ**. Усе ж астатнія дз., якія не ўваходзяць у гэтыя 4 прадукт-я кл., адносяцца да непрадукт-х.

Аснова інфін.	Аснова ц. ч. (буд. ч.)
<b>І ПРАДУКТЫЎНЫ КЛАС</b>	
<b>Падклас "А"</b>	
на <b>-а- (-я-)</b> : <i>чыта-ць, мяня-ць, гуля-ць, куса-ць, лама-ць, страля-ць, чапа-ць...</i>	на <b>-ај- (-яј-)</b> : <i>чытај-уць, мяняј-уць, кусај-уць...</i>
<b>Падклас "Б"</b>	
на <b>-э- (-е-)</b> : <i>грэ-ць, цягне-ць, багаце-ць, уме-ць, квітне-ць, спе-ць, тле-ць...</i>	на <b>-эј- (-еј-)</b> : <i>грэј-уць, цягнеј-уць, багацеј-уць, умеј-уць...</i>
<b>ІІ ПРАДУКТЫЎНЫ КЛАС</b>	
на <b>-ну-</b> (і ў пр. часе захоўваецца): <i>стукну-ць, ірвану-ць, апруну-ць, уздыхну-ць, гну-ць, міну-ць...</i>	на <b>-н-</b> : <i>стукн-уць, ірван-уць, апрун-уць, уздыхн-уць...</i>
<b>ІІІ ПРАДУКТЫЎНЫ КЛАС</b>	
на <b>-ава- (-ява-)</b> : <i>гартава-ць, малява-ць, хвалява-ць, сумава-ць, даследава-ць, кава-ць...</i>	на <b>-уј- (-юј-)</b> : <i>гартуј-уць, малюј-уць, хвалюј-уць, сумуј-уць, куј-уць...</i>

## ІV ПРАДУКТЫЎНЫ КЛАС

на <b>-і- (-ы-)</b> : <i>помні-ць, бялі-ць, касі-ць, важы-ць, клеі-ць, вудзі-ць, пусці-ць, ляпі-ць...</i>	на <b>Ø</b> (галосны выпадае): <i>помн'-аць, бел'-аць, кос'-аць, важ-аць, клеј-аць...</i>
--	--

Усе дз. першых трох прадукт-х кл. – І спр., а дз. ІV прадуктыўнага кл. належаць да ІІ спр.

### ⑤ ПЕРАХОДНЫЯ І НЕПЕРАХОДНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ

Дзеяслоў абазначае дзеянне. Яго нехта (ці нешта) утварае. Акрамя таго, дзеянне, як правіла, на нешта (ці на некага) накіравана. Утваральнік дзеяння (носьбіт дзеяння ці стану) – гэта **семантычны суб'ект**, а прадмет, на які накіравана дзеянне, – гэта **семантычны аб'ект**. Напр.:

суб'ект
аб'ект  
*Студэнты любяць марфалогію.*

У граматыцы суб'екту звычайна адпавядае дзейнік, а аб'екту – дапаўненне.

У залежнасці ад адносін дзеяння да аб'екта ўсе дзеясловы падзяляюцца на пераходныя і непераходныя.

**П е р а х о д н ы м і** называюцца дз., якія абазначаюць дзеянне, непасрэдна накіраванае на аб'ект. Такія дз. звычайна кіруюць **В. склонам** назоўніка (займ.) без прыназоўніка. Напр.:

перах. аб'ект у В. скл.
перах. аб'ект у В. скл.  
*Я нарэшце здаў марфалогію. Я ведала яго.*

Назоўнік (займ.) у В. склоне пры перах-х дз. выступае ў сінтаксічнай функцыі **п р а м о г а д а п а ў н е н н я**.

► У наступных 5-і выпадках **перах-я** дз. могуць спалучацца і з **Р. склонам** назоўніка (займ.) без прыназоўніка:

1) калі аб'ект **ч а с т к о в а** ахопліваецца дзеяннем (паіншаму кажучы, калі дзеянне накіравана на **частку** прадмета):  
*адрэзаць хлеба, выпіць малака, пазычыць грошай, купіць яблыкаў, накаштаваць мёду;*

2) калі аб'ект з'яўляецца прадметам **ч а с о в а г а** карыстання (пры дзеясловах *прасіць, пазычыць, узяць, браць, даць* і пад.): *напрасіў ручки, пазыч карэктара, дай сціркі, даў алоўка на хвіліну, вазьму ў яго канспекта (нажа...)*; параўнайма: *аддай мой аловак (вярні сцірку, канспект...)* – В. скл.;

3) дзеясл. **ч а к а н н я, ж а д а н н я, д а с я г н е н н я**: *чакаць, жадаць, дасягнуць, прагнуць, клянчыць, хацець, маліць*: *чакаць міласці, жадаць здароўя, хацець міру і спакою*;

4) калі пры дзеяслове ёсць **а д м о ў е н е**: *не наведваў лекцый, не прачытаў кнігі, не вывучыў марфалогіі і не здаў экзаменаў*; тут можа ўжывацца і прамое дапаўненне ў **В. скл.** (*не наведваў лекцыі, не прачытаў кнігу, не вывучыў марфалогію і не здаў экзамены*), але перавагу трэба аддаваць Р. склону;

5) дзеясл. з прыстаўкаю **на-**, калі яны маюць значэнне **в ы н і к о в а с ц і**: *набіраць ягад, накупляць цукерак, нарасыпаць пялёсткаў, нарабіць памылак, нарваць кветак*. Параўн.: *збіраць ягады, купляць цукеркі, рассыпаць пялёсткі* – В. скл.

Усе пералічаныя 5 груп дз-ў патрабуюць формы Р. скл. ад назоўніка, які выконвае таксама сінтаксічную функцыю **п р а м о г а д а п а ў н е н н я**.

► У якасці аб'екта пры перах-х дз-х можа выступаць **даданая дапаўняльная частка** складаназалежнага сказа:

*Ты чуеш, <sup>што?</sup> дружа мой, як плачуць журавы над зарывам асенніх журавін? (П.Панч.)*

► У сказе **аб'ект можа падразумявацца**: *Мужчыны пайшлі касіць*. Тут дзеяслоў *касіць* пераходны, але значэнне пераходнасці аслабленае.

**Н е п е р а х о д н ы м і** называюцца дз., якія абазначаюць дзеянне, **прама** на аб'ект **не накіраванае**. Гэта ўсе астатнія дз., якія не адносяцца да перах-х. Яны не могуць мець пры сабе прамого дапаўнення ў ф. В. склону.

**Неперах-я** дз. падзяляюцца на 2 групы:

1. Якія абазначаюць дзеянне, **накіраванае на аб'ект у с к о с н а**: *перашкаджаць яму* (Д. скл.), *захапляцца прыгажосцю* (Т. скл.), *дзякаваць за навуку* (В. скл. з прыназ.), *сумаваць на Радзіме* (М. скл.), *памахаць рукой* (Т. скл.), *марыць пра каханне* (В. скл., але з прыназ.), *смяяцца з няўмекі* (Р. скл., але з прыназ.), *гуляць у шахматы* (В. скл., але з прыназ.). Як бачна, назоўнік (займ.) пры такіх дз-х стаіць у любым іншым ускосным склоне з прыназоўнікам ці без яго, з'яўляючыся **ўскосным дапаўненнем** (але не акалічнасцю!).

Некаторыя лінгвісты называюць такія дз. **ускосна-пераходнымі** і таксама прапануюць адносіць да пераходных, выдзяляючы т. ч. 2 падгрупы пераходных дз-ў: 1) прама-пераходныя (якія мы вышэй аднеслі да пераходных) і 2) ускосна-пераходныя. Але ж зваротныя дз. і дз-кі залеж. стану ўтвараюцца толькі ад прама-пераходных. Таму ўскосна-пераходныя не варта адносіць да пераходных.

2. Якія абазначаюць дзеянне, **не накіраванае на аб'ект** наогул, дзеянне, **якое замыкаецца ў суб'екце**, характарызуе **стан** самога **суб'екта**: *кветкі вянуць, жыта цвіце, сонца свеціць, дрэмле ціш, дрэвы шумяць, знаёмы настаўнічае ў вёсцы*. Да гэтай жа групы адносяцца дз. *сінець, бялець, старэць, спаць, сохнуць, плакаць, ісці, ехаць* і пад. Ёх семантыка: абазначаюць **стан** або **рух суб'екта**.

► **Пераходнасць** дз. выяўляецца **сінтаксічна**, у самім дз-е яна марфалагічна не выражана. **Непераходнасць** жа можа мець **марфалагічны сродак** выражэння – постфікс **-ся (-ца, -цца)**. Усе **зваротныя** дз. з'яўляюцца **непераходнымі**. Калі да перах-га дз. далучаецца **-ся**, ён адразу становіцца **неперах-м**. Напр.: *раздаваць, капаць, мыць, здзіўляць, прасіць, будаваць... каго? што?* – патрабуюць В. склону, з'яўл. перах-мі. Але нельга сказаць: *раздавацца, капацца, мыцца, здзіўляцца... каго? што?*

Існуе і адваротны працэс: часта далучэнне прыставак да **неперах-х** дз-ў мяняе іх лексічнае значэнне і пераводзіць у разрад перах-х: *бегчы* – **неперах.**, *абабегчы* (*знаёмых*) – **перах.**;

ваяваць – неперах., *заваяваць* (давер) – перах., *ісці* – неперах.; *абысці* (лужыну) – перах.; *жыць* – неперах., *перажыць* (вайну) – перах.; *плысці* – неперах., *пералпысці* (рэчку) – перах.

<b>ЗАПОМНІЦЬ!</b>	<p><b>Непераходнымі</b> з’яўл-ца дз., якія спалучаюцца з <u>В.</u> склонам <u>без прыназоўніка</u>, але наз-к пры гэтым не з’яўляецца аб’ектам, выступае <u>не дапаўненнем</u>, а <b>акалічнасцю</b>: <i>ехаць гадзіну</i> (як доўга?); <i>раздумаў цэлую ноч</i> (як доўга?); <i>прайсці палову дарогі</i> (як многа?). Але не блытаць: <i>прайсці жыццёвую дарогу</i> – той жа дз. <i>прайсці</i> тут пераходны, бо ўжыты ў знач. ‘пражыць’.</p>
-------------------	--

► І ўсё ж абсалютнай, рэзкай, непераходнай мяжы паміж дз. перах-мі і неперах-мі няма. Пераходнасць / непераходнасць залежыць ад кантэксту, ад лексічнага значэння слова. Напр.:

1. *Выкладчык чытае лекцыю* (перах.). 2. *Мой сыноч ужо добра чытае* (неперах.) – тут падкрэсліваецца не аб’ект, а ўменне чытаць. Аналагічна:

1. *Ён гаварыў праўду* (перах.). 2. *Ён з намі гаварыў па-беларуску* (неперах.) – тут дз. ужыты ў знач. ‘размаўляў’.

У вышэй прыведзеных сказах пад № 2 працэс абстрагуецца ад аб’екта. У такіх кантэкстах перах-я дз. становяцца непераходнымі. Значыць, перах-ць / неперах-ць дз-ў трэба заўсёды вызначаць у кантэксце, у сказе.

► **Мнагазначныя** дз. у адных значэннях перах-я, а ў іншых – неперах-я. Пераносныя (метафарычныя) значэнні мяняюць пераходнасць: *Гарманіст іграе польку* (джайв) – перах. *Вада іграе на сонцы* – неперах. *Сын іграе на нервах* – неперах. *Хлопец гучна свіснуў* – неперах. *Нехта свіснуў кашалёк* – перах. *Стрэльнуць з пісталета* – неперах. *Стрэльнуць вачыма* – неперах. *Стрэльнуць цыгарку* – перах.

## ⑥ ЗВАРОТНЫЯ І НЕЗВАРОТНЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ

У залежнасці ад адносін дзеяння да суб’екта дзеясловы падзяляюцца на незваротныя і зваротныя.

**Незваротныя** дз. не могуць абазначаць дзеянне, накіраванае на суб'ект, і **не маюць** постфікса **-ся (-ца, -цца)**.

Да **зваротных** адносяцца дз. са спецыяльным марфалагічным паказчыкам – постфіксам **-ся (-ца, -цца)**, які можа мець розныя значэнні. Напр.: суб'ект утварае дзеянне, накіраванае на сам суб'ект; у такіх дз-ў значэнне **-ца = 'сябе'**: *памыцца, апрануцца, прычасацца, галіцца, абувацца*. Суб'ект можа ўтвараць дзеянні, узаемна накіраваныя (суб'ектам на аб'ект, а аб'ектам на суб'ект), дзе значэнне **-ца = 'адно аднаго'**: *абдымацца, цалавацца, сустракацца*. Постфікс **-ся (-ца, -цца)** можа мець і многія іншыя значэнні (пра іх ніжэй скажам).

Зваротныя дз. – гэта дз. з фармальна выражанай непераходнасцю. Усе зваротныя дз. непераходныя.

Часцей за ўсё зваротныя дз. утвараюцца ад пераходных дз.

На падставе адносін суб'екта і аб'екта вылучаюць наступныя **ЗНАЧЭННІ ЗВАРОТНЫХ ДЗЕЯСЛОВАЎ**:

**1** **УЛАСНА-ЗВАРОТНАЕ**. Дз. з гэтым знач. паказваюць, што суб'ект накіроўвае дзеянне на сябе. У іх значэнне постфікса **-ся** = значэнню займ. **'сябе'**. Тут аб'ект і суб'ект супадаюць: *Дзяўчынка ўкалолася іголкай (= 'укалола сябе')*. Звычайна гэта фізічныя дзеянні, накіраваныя на знешнасць суб'екта: *памыцца, прыбірацца, мазацца, фарбавацца, галіцца, націрацца, прычэсвацца, апранацца, абувацца*.

**2** **УЗАЕМНА-ЗВАРОТНАЕ**. Дз. з гэтым знач. паказваюць, што дзеянне ўтвараецца двума ці некалькімі суб'ектамі і ўзаемна накіроўваецца. У іх значэнне постфікса **-ся** = значэнню словазлучэння **'адно аднаго'**. Тут суб'екты адначасова з'яўляюцца аб'ектамі: *сябры вітаюцца, землякі абдымаюцца, сваякі сустракаюцца, дзяўчаты перагаворваюцца (= 'гавораць адна з адной'), птушкі перасвітваюцца, вучні перапісваюцца (= 'пішуць адно аднаму')*. Сюды ж прымыкаюць і дз. сумеснага дзеяння: *мы з ім мірымся, дзелімся апошнім*.

**3** **УСКОСНА-ЗВАРОТНАЕ**. Дз. з гэтым знач. называюць дзеянне, якое ўтвараецца суб'ектам для самога сябе, дзеля сваіх

уласных інтарэсаў. У іх значэнне постфікса **-ся** = значэнню займ. **'сабе'** ва ўскосным Д. склоне: *запасаца, будаваца, збіраца, складаца, укладваца, абмалаціца* і інш.

**4 ЯКАСНА-ЗВАРОТНАЕ.** Дз. з гэтым знач. называюць дзеянне, уласцівае (характэрнае) суб'екту пастаянна, заўсёды. У іх значэнне постфікса **-ся** = значэнню прыслоўя **'заўсёды'**: *сабака кусаецца, возжык колецца, краніва пячэцца, хлеб крышыцца, лаза дзярэцца, чарот гнецца.*

**5 АГУЛЬНА-ЗВАРОТНАЕ.** Дз. з гэтым знач. паказваюць, што дзеянне зусім не звязана з аб'ектам, замыкаецца выключна ў суб'екце. У іх значэнне постфікса **-ся** = значэнню займ. **'сам'**. Такія дз. паказваюць на рух ці стан суб'екта, на змены ва ўнутраным стане суб'екта: *нагінаца, падымаца, садзіца, варочаца, вяртаца, кружыца, злаваца, хмурыца, цешыцца, крыўдзіца, хваляваца, весяліца.*

**6 БЕЗАСАБОВА-ЗВАРОТНАЕ.** Дз. з гэтым знач. называюць дзеянне, якое ажыццяўляецца без суб'екта, само па сабе. Пры гэтых дз-х няма і не можа быць дзейніка. Яны ўжываюцца ў безасабовых сказах: *Не сядзіца ў хаце хлопчыку малому. Цяжка жылося сялянам пры панах, ды не лягчэй і пры Саветах. Ёй весела жывецца, спорна працуецца. Мне не спалася.* Тут дзеянне можа быць толькі ўскосна суаднесена з формай Д. склону: *Хораша спіца яму летняй ноччу на духмяным сене.* Але гэты ўскосны аб'ект можа і адсутнічаць: *Хораша спіца ∅ летняй ноччу на духмяным сене.*

**7 ВЫНІКОВА-ЗВАРОТНАЕ.** Дз. з гэтым знач. маюць значэнне выніку, вычарпальнасці. Яны ўтвораны прэфіксальна-постфіксальным спосабам. У іх значэнне прыст! + **-ся** = значэнню выніку: *спаць → выспаца, гуляць → нагуляца, плакаць → выплакаца, гаварыць → выгаварыца, думаць → дадумаца, бегаць → дабегаца.*

**8 ЗАЛЕЖНА-ЗВАРОТНАЕ.** Дз. з гэтым знач. выступаюць у пасіўных канструкцыях, дзе суб'екту адпавядае дапаўненне, выражанае наз-м (займ-м) у Т. склоне, а аб'екту – дзейнік у Н. склоне. Гэта дз. залежнага стану:





**Канструкцыя**, у якой суб'екту адпавядае дзеінік, а аб'екту – дапаўненне, называецца **актыўнай**.

А **канструкцыя**, у якой суб'екту адпавядае дапаўненне ў Т. склоне, а аб'екту – дзейнік, называецца **пасіўнай**.

У пасіўных канструкцыях ужываюцца дз. з залежна-зваротным значэннем. Такія дз. адносяцца да **залежнага стану**. Яны ўтвараюцца толькі ад перах-х дз-ў:

*Канспекты пішуцца студэнтамі.*

*Допісы ў газету пісаліся пісакамі.*

*Вуліцы горада запоўніліся гарлапанамі.*

*Сшыткі правяраюцца настаўнікамі.*

Замест зваротных дз-ў у такіх пасіўных канструкцыях могуць ужывацца дз-кі залежнага стану: *Канспекты напісаны студэнтамі.* *Допісы ў газету напісаны пісакамі.* *Вуліцы запоўнены гарлапанамі.* *Сшыткі правяраны настаўнікамі.*

Усе астатнія зваротныя дз. і ўсе **незваротныя (!)** адносяцца да **незалежнага стану**. Яны ўжываюцца ў актыўных канструкцыях. Пры гэтым трэба памятаць:

**стан у зваротных дз-ў** вызначаецца **толькі ў кантэксце!** Адзін і той жа зваротны дз. можа быць і залеж., і незалеж. стану. Напр.: *Дзяўчына мыецца* – незалеж. стан. *Бялізна мыецца* – залеж. стан.

Як бачна з апошняга і з вышэй прыведзеных прыкладаў, **пасіўныя канструкцыі** з дз-мі залеж. стану м. б. **2-х відаў**:

1) з творным дзейнага прадмета, або творным суб'екта (скарочана Т. суб'.) і

2) без творнага дзейнага прадмета (без Т. суб'.)

**1. Т. суб'.** (або **творны дзейнага прадмета**) – гэта суб'ект, які ўтварае дзеянне, яму адпавядае дапаўненне, выражанае наз-м (займ-м) у Т. склоне. У запісаных намі вышэй прыкладах гэта словы *студэнтамі*, *пісакамі*, *гарлапанамі*, *настаўнікамі*. Яны выконвалі дзеянні (таму і называюцца **Т. суб'.**), хаця і не з'яўляюцца дзейнікамі, выконваюць сінт. ролю дапаўнення.

2. Канструкцыі **без Т. суб'**. у сучаснай бел. мове больш ужывальныя, бо часцей за ўсё і без Т. суб'. ясна (ці з кантэксту, ці з семантыкі дз-ў), хто выконваў дзеянне. Напр., у прыведзеным вышэй прыкладзе *Бялізна мыецца* з кантэксту будзе ясна, кім яна мыецца. Яшчэ прыклад: *Песня выконвалася ў канцэртнай зале.* (У кантэксце будзе ясна, спеваком ці спевакамі, артыстам ці артыстамі)

Значэнне залеж. стану найбольш ярка праяўляецца ў першых канструкцыях, з Т. суб'. А ў 2-м выпадку, **без Т. суб'.**, значэнне залежнасці аслабляецца або зусім ліквідуецца:

- *Па радыё перадавалася новая песня.* Тут значэнне залежнасці аслабленае: з аднаго боку, тут можна падставіць утваральніка (суб'екта) – кім перадавалася: вядучымі праграмы, і тады гэта залежны стан; а з другога боку, слова перадавалася можна зразумець як 'гучала', 'лілася', 'чулася', 'была чутна', і тады гэта незалеж. стан.

- *Магазіны адчыняюцца ў 8 гадзін.* Таксама значэнне залежнасці аслабленае: тут можна падставіць утваральніка (суб'екта) – кім адчыняюцца: прадаўцом(амі), загадчыцай(кам), прыбіральшчыцай, і тады гэта залежны стан; а з другога боку, слова адчыняюцца можна зразумець як 'пачынаюць працу', і тады гэта незалеж. стан.

- *Дзверы адчыняюцца лёгка.* А тут значэнне залежнасці зусім ліквідуецца, тут нават не падразумяваецца ўтваральнік, кім іменна *дзверы адчыняюцца*, бо яны самі адчыняюцца, тут падкрэсліваецца характэрная ўласцівасць дзвярэй – адчыняцца з лёгкасцю; г. зн. што тут утваральнікам (суб'ектам) з'яўл. не чалавек, а самі дзверы.

**Т. суб'**. не трэба блытаць з **творным сродку дзеяння** (скарочана **Т. ср. дз-ня**). Сама назва падказвае, што гэта той сродак (прадмет), якім нехта (ці нешта) выконваў дзеянне. Напрыклад, перабудуем запісаны вышэй сказ:

Т. ср. дз-ня

*Магазіны адчыняюцца ключамі.*

Тут ключамі – гэта Т. ср. дз-ня, а Т. суб'. тут па-ранейшаму падразумяваецца, кім адчыняюцца: прадаўцом, загадчыцай...

Яшчэ прыклад: *Вершы прамаўляліся голасам, потым шэптам.* (Яны кімсьці прамаўляліся, Т. суб'. падразумяваецца)

Пытанню стану дз-ў прысвечана ў мовазнаўстве многа даследаванняў, аднак у гэтым пытанні ў лінгвістыцы няма аднастайнасці і да сённяшняга часу.

Найбольшае пашырэнне апошнім часам у мовазнаўстве атрымала **бінарная тэорыя станаў дз.**, усебакова і грунтоўна апісаная акад. В.У. Вінаградавым у яго манаграфіі "Русский язык: Грамматическое учение о слове". Гэта **тэорыя 2-х станаў: залежнага і незалежнага**. Паводле гэтай тэорыі, усе дз. маюць катэгорыю стану. Гэтай тэорыі прытрымліваемся і мы, і вышэй мы яе коратка апісалі. Хаця і ў гэтай тэорыі ёсць неабгрунтаваныя моманты (слабы бок яе): напр., чыста ўмоўна (па дамоўленасці) адносяць безасабовыя дз. да незал. стану, хаця пры іх няма і не можа быць утваральніка дзеяння. Лічыцца, што дзеянне само адбываецца, не залежыць ад утваральніка.

І ўсё ж з усіх тэорый **бінарная (двухстанава)** тэорыя найменш супярэчлівая.

У лінгвістычнай л-ры распаўсюджанай з'яўл. і **тэорыя 3-х станаў** (яна апісана, напр., у нашай Гр. б. м. – 1962). Паводле гэтай тэорыі,

1) да **залежнага стану** адносяцца, таксама, як і ў бінарнай тэорыі, дз. з залежна-зваротным значэннем (8-й гр. значэнняў зваротных дз-ў), якія ўжываюцца ў пасіўных канструкцыях;

2) да **незалежнага стану** адносяцца толькі пераходныя дз.;

3) да **зваротна-сярэдняга стану** адносяцца дз. **першых 5-і груп значэнняў** зваротных дз-ў: з уласна-зваротным, узаемна-зваротным, ускосна-зваротным, якасна-зваротным і агульна-зваротным значэннямі. Усе яны ўтвораны толькі ад пераходных дз-ў. Такія дз. паказваюць, што дзеянне замыкаецца ў суб'екце.

Слабы бок тэорыі 3-х станаў: паводле яе, не ўсе дз. маюць катэгорыю стану. Знаходзяцца па-за межамі катэгорыі стану (не маюць яе):

1) непераходныя незваротныя дз.: *бегчы, сінецць, старэць, дыміць, пляць, ісці, размаўляць* і г. д.;

2) зваротныя дз., утвораныя ад непераходных: *сінецца, свяціцца, красавацца, жывецца, выспацца, нагуляцца* (у тым ліку з безасабова-зваротным і вынікова-зваротным значэннямі – групы № 6, 7);

3) зваротныя дз., якія не маюць адпаведных незваротных або разышліся з імі семантыкай: *баяцца, смяцца, усміхацца, слязіцца, скардзіцца, ганарыцца, здавацца* (у знач. 'ўяўляцца'), *цягнуцца* (у знач. 'ісці павольна'), *кіпяціцца* (у знач. 'нервавацца'), *дзьмуцца* (у знач. 'злавацца').

**Вывад.** Як прасцей і хутчэй вызначыць стан дз. па двухста-навай тэорыі? Па-першае, усе без выключэння незваротныя дз. будуць незалежнага стану (нават без кантэксту)! Па-другое, стан зваротных дз-ў можна вызначыць толькі ў сказе. Для гэтага трэба знайсці дзейнік і адказаць сабе на пытанне: **сам** ці **не сам** дзейнік (асоба ці прадмет, які выконвае ролю дзейніка) **выконвае дзеянне?** Калі **сам**, то гэта дз. **незалеж. стану**. А калі **не сам**, то **залежнага**.

## ⑧ КАТЭГОРЫЯ ТРЫВАННЯ ДЗЕЯСЛОВА

Катэгорыя трывання – гэта граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да мяжы гэтага дзеяння. Дз-ы **не закончанага трывання** абазначаюць дзеянне ў яго працяканні без указання на мяжу, вынік, закончанасць. Яны маюць значэнне працягласці, паўта-ральнасці дзеяння: *ісці, гаварыць, працаваць*... Інфінітыў такіх дз-ў адказвае на пытанне *што рабіць?* У большасці сваёй дз. **незак. трыв.** з'яўляюцца невытворнымі.

Дз-ы **закончанага трывання** абазначаюць дзеянне з указаннем на яго мяжу, вынік. Яны маюць значэнне пачатку, заканчэння, імгненнасці дзеяння: *пабегчы, зрабіць, напісаць, стукнуць*... Інфінітыў такіх дз. адказвае на пытанне *што зрабіць?* У пераважнай большасці яны вытворныя.

Дз. законч. і незак. трыв., якія маюць аднолькавае лексічнае значэнне, утвараюць **суадносную трывальную пару**, напр.:

*пісаць* → **напісаць**;  
*будаваць* → **набудаваць**;  
*вячэраць* → **навячэраць**;  
*рабіць* → **зрабіць**;  
*рашаць* → **рашыць**;  
*аддаваць* ← **аддаць**;

*расказваць* ← **расказаць**;  
*вымяраць* ← **вымераць**;  
*высяляць* ← **выселяць**;  
*засяляць* ← **засяліць**;  
*рассыпаць* ← **рассыпаць**;  
*выклікаць* ← **выклікаць**

Такія дз. адрозніваюцца толькі граматычна, лексічнае значэнне іх супадае.

Пры наяўнасці лексічнага адрознення 2 дз. не з'яўл. суадноснай трыв-й парай, па-іншаму кажучы, з'яўляюцца **несуадноснай трывальнай парай**, напр.: *кіпець* – **накіпець**, *пісаць* – **распісаць** (**выпісаць**, **надпісаць**, **упісаць**...), *трымаць* – **вытрымаць**, *чытаць* – **перачытаць** (**вычытаць**, **учытацца**...).

Як жа адрозніць, словаформай з'яўл. той ці іншы дз. ці новым словам з новым лексічным знач-м? У лінгвістыцы апісваецца наступны **прыём**:

● Калі ад прыставачнага дз. зак. трыв. **нельга ўтварыць** новай формы **незак. трыв.** шляхам суфіксацыі, то перад намі не новае слова, а толькі **словаформа зак. трыв.** да базавага **незакончанага**, г. зн. **суадносная трывальная пара**. Напр., ніжэй **суадносныя трывальныя пары**:

*абедаць* → **наабедаць** (бо **няма** дз. **наабедаваць**);  
*друкаваць* → **надрукаваць** (бо **няма** дз. **надружоўваць**);  
*хаваць* → **схаваць** (бо **няма** дз. **схажоўваць**).

Але не з'яўляюцца суадноснымі трывальнымі парамі дз. (па-іншаму кажучы, з'яўляюцца **несуадноснымі трывальнымі парамі**):

*пісаць* → **перанісаць** (бо **ёсць** суфіксальны дз. **незак. трыв.** **перанісваць**, які і будзе суадноснай парай да дз. **перанісаць**);

*кінецць* → *накінецць* (бо ёсць суфіксальны дз. *накінаць*, які і будзе суадноснай парай да *накінецць*);  
*трымаць* → *вытрымаць* (бо ёсць суф-ны *вытрымліваць*, які і будзе суаднос. парай да *вытрымаць*).

Зн., словы *перапісаць*, *накінецць*, *вытрымаць* – гэта не формы трывальныя да базавых дз-ў *пісаць*, *кінецць*, *трымаць*, а асобныя словы з новым лексічным значэннем. А якія ж дз. з’яўл. суадноснымі трывальнымі парамі да базавых невытворных *пісаць*, *кінецць*, *трымаць*? Да дз. *пісаць* суадноснай парай будзе *напісаць*. А да *кінецць* і *трымаць* няма пар. (*Вытрымаць* не будзе суадн-й парай, бо *трымаць* можна рэч, прадмет, а *вытрымаць* – боль; яны разышліся значэннем). Так што дз. *кінецць* і *трымаць* засталіся без пары суадноснай. (Усё як у людзей: хтосьці без пары, а ў кагосьці і 2 пары!)

Бываюць і сінанімічныя трывальныя пары. Напр., у дз-ў *вы□мераць* і *падрыхтаваць* суадносныя пары ўтвараюць па 2 дзеясловы (па дзве ”жонкі”):

*мераць* → *вы□мераць*  
*вы□мераць*  
*вымяра□ць*

*рыхтаваць* → *падрыхтаваць*  
*падрыхтаваць* → *падрыхтоўваць*

Тут падкрэслены граматычныя сінонімы, якія, як і лексічныя сінонімы, усё ж крышку адрозніваюцца семантыкай. У прыватнасці, тут гэтае адрозненне надаецца

а) прыстаўкаю вы- (*вымяра□ць* – гэта не проста *мераць*, а ўсебакова *мераць*, усе параметры; акрамя таго, у дз. *вымяра□ць* у параўнанні з *мераць* ёсць і знач. неаднаразовасці дзеяння;

б) суфіксам -ва-, які ў дз. *падрыхтоўваць* указвае на шматкратнасць дзеяння, а *рыхтаваць* не мае гэтага значэння.

Пры вызначэнні суадносных трывальных пар трэба тонка аналізаваць семантыку, бо вышэй апісанае правіла адрознення трывальных формаў ад самастойных слоў не ўніверсальнае, таму пры цяжкасці лінгвісты рэкамендуюць звяртацца да ТСБМ. Але, на маю думку, гэта не выйсце (і не толькі таму, што не заўсёды ТСБМ знаходзіцца пад рукой). Чаму мы

павінны верыць аўтарытэту ўкладальніка слоўніка, а не свайму розуму, чаму б нам самім не ўбачыць логіку, якую кіраваўся ўкладальнік слоўніка?

• Таму я прапаную другі **п р ы ё м** адрознення суадносных трывальных пар ад несуадносных (адрознення трывальных словаформаў ад самастойных слоў). Гэты прыём лепшы за першы, які прапануюць лінгвісты, бо ён у 100 % выпадкаў дае магчымасць з лёгкасцю назваць суадносную пару (калі такая ў дзеяслова ёсць). Для гэтага трэба **паўтараць дз. незак.** трыв. і дабавіць: **”...і нарэшце закончыць...”** – тады на памяць абавязкова напросіцца адзіны дз. зак. трыв., які і ўтвораць **суадносную трывальную пару** (г. зн. будзе трывальнай словаформай дадзенага дз.). А ўсе астатнія аднакаранёвыя дз. ўтвораць несуадносную трывальную пару з дадзеным дз-м:

- *рашаць, рашаць, рашаць (задачу) і нарэшце закончыць рашаць* → *рашыць*;
- *чытаць, чытаць, чытаць (кнігу) і нарэшце закончыць чытаць* → *прачытаць*;
- *несці, несці, несці (што-н.) і нарэшце закончыць несці* → *прывнесці* і г. д.

Існуе ў лінгвістыцы думка, што дз. зак. і незак. трыв. увогуле не могуць поўнаасцю супадаць па лексічным значэнні, суадносныя трывальныя пары ўтвараюць дз. блізкія, а не аднолькавыя па значэнні. На маю думку, гэта м. б. у прыкладах тыпу прыведзеных вышэй граматычных сінонімаў, але калі прымяняць прапануемы мной 2-і прыём адрознення суадносных пар ад несуадносных, то гэтая думка не мае рацыі: у апошніх і падобных да іх прыкладах у трывальных парах ідэнтычнае лексічнае значэнне.

**Запомніць!** **М н а г а з н а ч н ы** д з е я с л о ў можа ўваходзіць у розныя трывальныя пары ў залежнасці ад значэння:  
*вязаць (шапку) – закончыць вязаць* → *звязаць*;  
*вязаць (вузел) – закончыць вязаць* → *завязаць* → *завязваць* (2 ”жонкі”);  
*клеіць (шпалеры) – закончыць клеіць* → *наклеіць*;  
*клеіць (маркі) – закончыць клеіць* → *наклеіць* → *наклейваць*;



клеіць (змея папяровага) → склеіць → склейваць;  
клеіць (камеру, бот) → заклеіць → заклеиваць.

## СПОСАБЫ ЎТВАРЭННЯ ТРЫВАЛЬНЫХ ПАР

Суадносныя трывальныя пары ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў, прыставак, чаргаванняў у аснове, змены месца націску, суплетывізму асноў.

### 1. Суфіксацыя.

Пры дапамозе суфіксаў утвараюцца дз. незак. трыв.:

- **-ва-**: абдумаць → абдумваць, наведць → наведваць, распытаць → распытваць, прыгадаць → прыгадваць, выпісаць → выпісваць; выхаваць → выхоўваць, адваяваць → адваяёўваць, абмаляваць → абмалёўваць;

- **-оўва-**: аб'яднаць → аб'ядноўваць, параўнаць → параўноўваць, выкарыстаць → выкарыстоўваць, прыслухацца → прыслухоўвацца;

- **-іва-** (**-ыва-**): абумовіць → абумоўліваць, скарміць → скармливаць, прыгубіць → прыгубліваць, адрозніць → адрозніваць, вылавіць → вылоўліваць, стрымаць → стрымліваць, абыграць → абыгрываць;

- **-а-** (**-я-**): паскорыць → паскараць, адступіць → адступаць, дазволіць → дазваляць, звольніць → звальняць, выселіць → выселяць, зацямніць → зацямняць, абвастрыць → абвастраць.

### 2. Прэфіксацыя.

Пры дапамозе прыставак утвараюцца дз. зак. трыв. ад дз-ў незак. трыв. Пры гэтым трэба сачыць, каб не змянялася лексічнае значэнне дз., бо спецыяльных формаўтваральных прыставак у дз. няма, адны і тыя ж прыстаўкі выконваюць слова- і формаўтваральныя функцыі.

- **а-** (**аб-**): пусцець → апусцець, п'янець → ап'янець, тупець → атупець, смялець → асмялець, мялець → абмялець, рушыць → абрушыць;

- **ад-**: сырэць → адсырэць, лупцаваць → адлупцаваць, помсціць → адпомсціць, рапартываць → адрапартываць, рамантаваць → адрамантаваць;

• **з- (с-, са-):** гарэць → згарэць, лавіць → злавіць, мерзнуць → змерзнуць, гатаваць → згатаваць, касіць → скасіць, планаваць → спланаваць, тлець → сатлець;

• **на-:** карміць → накарміць, пужаць → напужаць, смяшыць → насмяшыць, пісаць → напісаць, маляваць → намаляваць;

• **па-:** худзець → пахудзець, цяплець → пацяплець, жайцець → пажайцець, прыгажэць → папрыгажэць, зелянець → пазелянець;

• **за-:** асфальтаваць → заасфальтаваць, маскіраваць → замаскіраваць, канспектаваць → заканспектаваць, кіпяціць → закіпяціць;

• **пра-:** кансультаваць → пракансультаваць, скланяць → праскланяць, інфармаваць → праінфармаваць, ілюстравачь → праілюстравачь, нумараваць → пранумараваць;

• **раз- (рас-):** будзіць → разбудзіць, бурывць → разбурывць, піліць → распіліць, парочь → распарочь;

• **уз- (ус-):** бунтаваць → узбунтаваць, трывожыць → узтывожыць, араць → узараць;

• **пры-:** вітаць → прывітаць; • **пера-:** начаваць → пераначаваць; • **пад-:** рыхтаваць → падрыхтаваць; • **вы-:** гадаваць → выгадаваць.

### **3. Чаргаванне гукаў у аснове** (або: унутраная флексія).

Пры гэтым спосабе чаргуюцца  $\emptyset$  // ы ( і ): наслаць // насылаць, назваць // называць, адабраць // адабіраць, праспаць // прасыпаць, забраць // забіраць.

**4. Змена месца націску:** насыпа $\square$ ць ← насы $\square$ паць, выраза $\square$ ць ← вы $\square$ разаць, выкліка $\square$ ць ← вы $\square$ клікаць, раскіда $\square$ ць ← раскі $\square$ даць.

**5. Суплетывізм асноў:** шукаць → знайсці, класціся → легчы, браць → узяць, гаварыць → сказаць.

\* \* \* \* \*

У беларускай мове мае месца паслядоўнае, ступеннае ўтварэнне трыванняў пры дапамозе прыставак і суфіксаў. Існуюць **3 ступені ўтварэння трыванняў:**

**1-я ступ.** – утварэнне дз-ў законч. трыв. пры дапамозе прыставак ад беспрыставачных дз-ў незак. трыв.: *лічыць* → *адлічыць*, *пісаць* → *выпісаць*, *чытаць* → *прачытаць*, *рыхтаваць* → *надрыхтаваць*.

**2-я ступ.** – утварэнне дз-ў незаконч. трыв. пры дапамозе суфіксаў ад прыставачных дз-ў зак. трыв.: *адлічыць* → *адлічваць*, *выпісаць* → *выпісваць*, *прачытаць* → *прачытваць*, *надрыхтаваць* → *надрыхтоўваць*.

**3-я ступ.** – утварэнне дз-ў законч. трыв. пры дапамозе прыставак ад прэфіксальна-суфіксальных дз-ў незак. трыв.: *адлічваць* → *наадлічваць*, *выпісваць* → *навыпісваць*, *прачыт-ваць* → *напрачытваць*, *надрыхтоўваць* → *нападрыхтоўваць*.

На 1-й ступені (часта) і на 3-й ступені (заўсёды) узнікаюць дзеясловы з новымі лексічнымі значэннямі. А на 2-й ступені дз. звычайна з'яўляюцца суадноснымі трывальнымі парамі. Таму вышэй прыведзена ступеннае ўтварэнне трыванняў, а не суадносных трывальных пар.

Утварэнне дз-ў зак. трыв. ад незак. называецца перфектывацый, а ўтварэнне дз-ў незак. трыв. ад законч. называецца імперфектывацый.

У суадносныя трывальныя пары ўступаюць далёка не ўсе дз. Дзеясловы, якія маюць форму толькі аднаго трывання (законч. ці незак.), называюцца **н я п а р н ы м і ( а д н а т р ы в а л ь н ы м і )**. Гэта наступныя групы дз-ў:

1) дз. незак. трыв., якія абазначаюць пастаяннае бесперапыннае дзеянне або стан: *ганарыцца*, *гультаяваць*, *залежаць*, *разгульваць*, *недамагаць*, *дзічыцца*, *прадчуваць*, *адпавядаць*, *каштаваць* (у знач. 'мець цану');

2) дз. незак. трыв. з асновай інфінітыва на **-ніча-**: *адсутнічаць*, *папярэднічаць*, *дармаеднічаць*, *беззаконнічаць*, *сталярнічаць*, *дабрадзеінічаць*;

3) прэфіксальна-суфіксальныя дз. незак. трыв., якія абазначаюць перыядычнае дзеянне, што час ад часу паўта-

раецца: **прытупваць, набліскваць, пакрываць, падсвітваць, прытанцоўваць, перастрэльвацца, перастуквацца;**

4) дз. зак. трыв. з суф. **-ну-**, якія маюць значэнне раптоўнага, імгненнага дзеяння: **крыкнуць, ляснуць, бразнуць, стукнуць, рвануць, рухнуць, апынуцца, ачнуцца;**

5) дз. зак. трыв. 3-й ступені ўтварэння трыванняў; яны маюць па 2 прыстаўкі: **паперакручваць, наадсякаць, нараз-вешваць, панасушваць, напрачытваць, навывісваць;**

6) прэфіксальныя і прэфіксальна-постфіксальныя дз. законч. трыв., якія абазначаюць пачатак або завяршэнне дзеяння (але не канец, не мяжу яго): **зблішчаць, заспяваць, раскрычацца, выпакутаваць, набегацца, даваявацца, нагуляцца, прагаварыць** (некаторы час).

У бел. мове ёсць група дз-ў, якія ў залежнасці ад канкрэтнага ўжывання могуць у адной форме выражаць як закончанае, так і незак. трыв. Гэта **д в у х т р ы в а л ь н ы я д з е я с л о в ы** (яны таксама **н я п а р н ы я**). У пераважнай большасці яны неславянскага паходжання, утвораны ад запазычаных асноў: **атакаваць, прэміраваць, адрасаваць, мадэрнізаваць, нейтралізаваць, механізаваць, цэнтралізаваць, гарантаваць, даследаваць, раследаваць** і мн. іншыя.

У працэсе асваення гэтых дз-ў з запазычанымі асновамі адбываецца ліквідацыя іх двухтрывальнасці шляхам далучэння прыставак або суфіксаў:

**абяцаць** – незак. тр. → **паабяцаць** – зак. тр.;

**мабілізаваць** – зак. тр. → **мабілізоўваць** (сілы) – незак. тр.;

**рэалізаваць** – зак. тр. → **рэалізоўваць** (планы) – незак. тр.;

**характарызаваць** – незак. тр. → **ахарактарызаваць** – зак. тр.;

**камандзіраваць** – незак. тр. → **адкамандзіраваць** – зак. тр.;

**інфармаваць** – незак. тр. → **праінфармаваць** – зак. тр.;

**актывізаваць** – зак. тр. → **актывізоўваць** (дзеянні) – незак. тр.

У сучаснай мове гэта жывы працэс.

Своеасабліва выражаецца катэгорыя трывання ў дзеясловаў са значэннем руху і перамяшчэння. Такія дз. групуюцца ў **пары**, але ўсе яны **незак. трыв.:**

<i>бегаць – бегчы</i>	<i>лятаць (і лётаць) –</i>	<i>плаваць – плыць (і</i>
<i>ездзіць – ехаць</i>	<i>ляцець</i>	<i>плысці)</i>
<i>хадзіць – ісці</i>	<i>насіць – несці</i>	<i>вазіць – везці</i>
<i>качаць – каціць</i>	<i>поўзаць – паўзці</i>	<i>вадзіць – весці</i>
<i>лазіць – лезці</i>	<i>цягаць – цягнуць</i>	<i>ганяць – гнаць</i>

Першыя дз. у гэтых парах абазначаюць нелінейны рух, рознабаковы, **нэметанакіраваны**, які адбываецца з перапынкамі. Гэта дз. нелінейнага руху, або **кратныя**.

Другія дз. у гэтых парах абазначаюць лінейны рух у пэўным напрамку, **эметанакіраваны**, бесперапынны. Гэта дз. лінейнага руху, або **някратныя**.

Па кратнасці / някратнасці гэтыя дз. і аб'ядноўваюцца ў пары. Такія дз. незак. трыв. не могуць утвараць суадносных трывальных пар.

**Пары** кратных / някратных дз-ў паступова **разбураюцца**, разыходзяцца ў мове па сямантыцы, напр.:

1) *ісці – хадзіць (на вуліцы); ісці ў армію* (але не скажаш: *хадзіць у армію*); аналагічна: *ісці ў літара □ тары; кроў ідзе* (але не *ходзіць*); *ідзе* (але не *ходзіць*) *пах прэлага лісця ад зямлі*;

2) *лезці – лазіць (на дрэва)*; але не скажаш *не лазіць у прыкладах: цвік не лезе ў дошку ('не забіваецца')*; *бот не лезе на нагу ('не надзяваецца')*; *чалавек не лезе ў чужыя справы ('не ўмешваецца')*; *нічога не лезе ў галаву ('не запамінаецца')*.

У залежнасці ад трывання дзеясловы маюць розны набор часавых формаў:

1) **дз. законч. трыв.** маюць формы пр. ч. і буд. простага ч.: *прачытаў, прачытаю*;

2) **дз. незак. трыв.** маюць формы пр. ч., ц. ч. і буд. складанага ч.: *чытаў, чытаю, буду чытаць*.

Дз. незак. трыв. больш ужывальныя, чым законч. трыв.

## ⑨ СПОСАБЫ ДЗЕЯСЛОЎНАГА ДЗЕЯННЯ

З трываннем цесна звязаны ЛГР дзеясловаў, якія атрымалі назву **спосабаў дзеяслоўнага дзеяння**. Што гэта за разрады?

Няпарныя (аднатрывальныя) дз., калі да іх далучаюцца прыстаўкі або суфіксы, набываюць дадатковыя да асноўнага значэнні: пачынальнасці (пачатку дзеяння), выніковасці, імгненнасці, мнагакратнасці дзеяння і іншыя. Гэтыя значэнні і атрымалі назву спосабаў дзеяслоўнага дзеяння. Пералічым асноўныя з іх.

1. Дз. са знач. **пачынальнасці** (пачатку дзеяння): *зазваніць, забегаць, падзьмуць, заплакаць, засмяцца* – дз. законч. трыв.

2. Знач. **абмежавальнасці** (дзеянне абмежавана ў часе): *прагуляць, праспаць, пераначаваць, перазімаваць, памаўчаць* – законч. трыв.

3. Знач. **імгненнасці (аднакратнасці)** дзеяння: *стукнуць, крыкнуць, кальнуць, рыпнуць, сыпнуць і сыпануць, сігануць* – законч. трыв.

4. Знач. **выніковасці**: *адгрымець, абамлець, адгуляць, насмяцца, адумацца, набедавацца, праспацца* – законч. трыв.

5. Знач. **мнагакратнасці**: *папабегаць, папаездзіць, папайграць, папахадзіць* – законч. трыв.

6. Знач. **перарывістасці**: *падумваць, пачытваць, пагульваць, ускрыкваць, узмахваць, патрэскаваць* – незак. трыв.

7. Знач. **суправаджальнасці**: *прытупваць, прытанцоўваць, падсвітваць, прыгаворваць* – незак. трыв.

8. Знач. **размеркавальнасці**: *павырываць, паўтоптаваць, пазаворваць, пазбіваць, панадпісваць* – законч. трыв.

9. Знач. **узаемнасці**: *перагаворвацца, перашэптывацца, перасвітвацца* – незак. трыв.

## ⑩ КАТЭГОРЫЯ ЛАДУ ДЗЕЯСЛОВА

Гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да рэчаіснасці. Гэтыя адносіны ўстанаўліваюцца гаворчай асобай. Дзеянне можа ўспрымацца як **рэальнае** (адбываецца, адбывалася ці адбудзецца ў сапраўд-

насці) або як ірэальнае (магчымае ці пажаданае, неабходнае). У адпаведнасці з гэтым і вылучаюцца **3 лады: абвесны** (ён прадстаўляе рэальнае дзеянне), умоўны і загадны (яны прадстаўляюць ірэальнае дзеянне).

## А Б В Е С Н Ы Л А Д



абазначае дзеянне як рэальны факт, сцвярджае або адмаўляе яго наяўнасць у цяперашнім, прошлым ці будучым часе. Толькі абвесны лад мае катэгорыю часу. Дз. абвеснага ладу маюць таксама катэгорыі ас., л., р. (у пр. часе).

Паколькі абвесны лад выражаецца ў граматычных значэннях пр. ч., ц. ч. і буд. ч., то ўсе адпаведныя формы абвеснага ладу падрабязна разгледзім у сувязі з катэгорыяй часу.

## ЗАГАДНЫ І УМОЎНЫ ЛАДЫ

абазначаюць дзеянне, якое павінна адбыцца або магло б адбыцца пры наяўнасці пэўных умоў. Яны супрацьпастаўляюцца дзеясловам абвеснага ладу, таму што абазначаюць ірэальнае дзеянне. Дзеясловы заг. і умоўнага ладоў не маюць часу. Дз. умоўнага ладу змяняюцца па ліках і родах, а дз. загад. ладу – па асобах і ліках.

## ЗАГАДНЫ ЛАД

выражае пабуджэнне да выканання дзеяння. Гэтае пабуджэнне м. б. рознай ступені катэгарычнасці: загад, просьба, прапанова, парада, пажаданне. Напр.:

Зачыні дзверы! (Загад) Дай, калі ласка, сцірку. (Просьба) Выйдзі, прыслухайся да наваколля... (Прапанова) Прачытай гэту аповесць. (Парада) Вярніся зноў, маленства залатое! (Пажаданне) Хай згінучь усе падпальшчыкі вайны! (Пажаданне)

Ужываецца заг. лад звычайна ў дыялагічнай сітуацыі (гаворачая асоба і суразмоўнік). Заг. лад цесна звязаны са звароткам. Пабуджэнне заўсёды накіравана гаворачаю асобай да суразмоўніка, таму заг. лад не ўтварае формы 1-й ас. адз. л. (Калі часам чалавек размаўляе сам з сабой, аддае загад сабе самому, то звяртаецца да сябе як да іншай асобы: "Уставай,

гультай, на заняткі!” – сказаў я сам сабе. І аналітычныя формы: Дай, думаю, скажу.)

**УТВАРЭННЕ ЗАГАДНАГА ЛАДУ ДЗЕЯСЛОВАЎ**

АСО- БА	АДЗ. ЛІК	МН. ЛІК
<p><b>1</b></p>	<p><b>Не ўтвараецца</b></p> <p>[ Зрэдку значэнне загад. ладу для 1-й ас. адз. л. можа выражацца іншымі сродкамі:</p> <p>1) формай буд. ч. абвес. ладу ў спалучэнні з часціцай <u>дай</u>: <u>Дай</u>, <u>думаю</u>, <u>скажу</u> ;</p> <p>2) формай 2-й ас. адз. л. загад. ладу: <u>”Уставай, браце Іван!”</u> – сказаў я сам сабе. ]</p>	<p>1) <b>простыя формы:</b></p> <p><b>- е□м</b> , <b>- э□м</b> , <b>- ма</b></p> <p>:</p> <p><u>ходз-</u> (яць) → <u>ходз</u> <b>е□м</b> , <u>бяр-</u> (уць) → <u>бяр</u> <b>э□м</b> , <u>хавај-</u> (уц) <u>-ца</u> → <u>хавай</u> <b>ма</b> ся, <u>гуляј-</u> (уць) → <u>гуляй</u> <b>ма</b> , <u>стан-</u> (уць) → <u>стань</u> <b>ма</b> ;</p> <p>2) <b>складаныя формы:</b></p> <p>а) <u>давай(це)</u> + 1 ас. мн. л. буд. ч.: <u>давай(це)</u> будзем пісаць; <u>давай(це)</u> напішам;</p> <p>б) <u>давай(це)</u> + інфінітыў: <u>давай(це)</u> пісаць;</p> <p>3) <b>перан.</b> : <u>пойдзем!</u> <u>сходзім!</u></p>
<p><b>2</b></p>	<p><b>- і□</b> , <b>- ы□</b> , <b>∅</b> :</p> <p><u>адняс-</u> (уць) → <u>адняс</u> <b>і□</b> , <u>бяр-</u> (уць) → <u>бяр</u> <b>ы□</b> , <u>аднос-</u> (яць) → <u>аднось</u> □ , <u>дад-</u> (уць) → <u>да</u> <b>й</b> (выключ.), <u>дај-</u> (уць) → <u>давай</u> □ , <u>устај-</u> (уць) → <u>уставай</u> □ , <u>прызнај-</u> (уць) → <u>прызнавай</u> □ , <u>кіруј-</u> (уц) <u>-ца</u> → <u>кіруй</u> □ ся, <u>яд-</u> (уць) → <u>еж</u> □ , <u>бј-</u> (уц) <u>-ца</u> → <u>бј</u> □ ся</p>	<p><b>-це</b> :</p> <p><u>адняс</u> <b>і□</b> → <u>аднясіце</u> , <u>бяр</u> <b>ы□</b> → <u>бярыце</u> , <u>аднось</u> □ → <u>аднось</u> □ <b>це</b> , <u>еж</u> □ → <u>еж</u> □ <b>це</b> , <u>кіруй</u> □ ся → <u>кіруй</u> □ <b>це</b> ся , <u>бі</u> □ ся → <u>бі</u> □ <b>це</b> ся , <u>гај</u> <b>і□</b> ся → <u>гаі</u> □ <b>це</b> ся</p>
<p><b>3</b></p>	<p><u>(ня)хай</u> + <b>3 ас.</b> адз. л. абвеснага ладу: <u>(ня)хай</u> чытае,</p>	<p><u>(ня)хай</u> + <b>3 ас.</b> мн. л. абвеснага ладу: <u>(ня)хай</u> чытаюць,</p>



Як бачна з табліцы, сістэма формаў заг. ладу складаецца з простых і складаных формаў:

- 1) 2 простыя ф. 2-й ас. адз. і мн. л.: *ідзі, ідзіце*;
- 2) простыя ф. 1-й ас. мн. л. (формы сумеснага дзеяння): *ідзём, нясём, бярэ́м, станьма, ляжма, кіньма*;  
простыя ф. ц. ч. ці буд. ч. са значэннем заг. ладу: *ідзём! пойдзем!*;
- 3) складаныя ф. 1-й ас. мн. л.: *давай(це) пойдзем; давай(це) ісці*;
- 4) 2 склад. ф. 3-й ас. адз. і мн. л.: *(ня)хай ідзе; (ня)хай ідуць*.  
Зрэдку ўжываецца складаная ф. 1-й ас. адз. л.: Давай павяслюю трохі (Брыль).

Выражэнне ліку ў заг. ладзе мае своеасаблівы характар: мн. лік заўсёды абазначае, што суб'ектаў дзеяння некалькі. А адз. лік указання на колькасць суб'ектаў можа і не выражаць (адносіцца і да 1 суб'екта, і да некалькіх). Напр.: *А ну, хлопцы, стройся! (і стройцеся!). Трымай (і трымайце) яго, хлопцы!*

Асноўнымі формамі заг. ладу з'яўл. ф. 2-й ас. адз. і мн. л.

Усе формы заг. ладу ўтвараюцца ад асновы ц. ч. (буд. ч.). У 2-й ас. адз. л. назіраецца ў некаторых дз-ў з'ява падраўноўвання асноў: суфікс **-ва-**, які быў у інфінітыве і выпаў у аснове ц. ч., у заг. ладзе зноў аднаўляецца:

*Даваць.* (Яны) дај-(уць) → ты давай □.

*Уставаць.* (Яны) устај-(уць) → ты уставай □. Аналагічна: *прызнавай* □, *даставай* □, *раздавай* □, *прыставай* □ і пад.

Трэба адрозніваць трывальныя формы і не дапускаць памылак пры ўтварэнні формаў заг. ладу. Для гэтага трэба цвёрда **з а п о м н і ц ь**: форму трывання нельга змяняць пры ўтварэнні формаў заг. ладу ад таго ці іншага дз.:

*Адносіць.* Аднос-яць → аднось □.

*Аднесці.* Адняс-яць → аднясі.

*Адводзіць.* Адводз-яць → адводзь □.

*Адвесці.* Адвяд-яць → адвядзі.

Формы 2-й ас. мн. л. на **-е□це (-э□це)** тыпу *глядзе□це, пішэ□це* ненарматыўныя, яны сустракаюцца ў гаворках і былі замацаваны правапісам да 1933 г.

Аўтары некаторых падручнікаў і дапаможнікаў для абітурьентаў неабгрунтавана адносяць па традыцыі марфему **-і (-ы)** у 2-й ас. адз. л. да суфікса, а марфему **-це** ў 2-й ас. мн. л. – да канчатка. Гэтыя ж аўтары ў іншым параграфі правільна сцвярджаюць, што дзеясловы змяняюцца па ладах. Значыць, зменная марфема, якая ўказвае на лад, – гэта канчаток. Больш таго: нелагічна сцвярджаць, што ў **1-й і 3-й ас.** заг. лад утвараюць **канчаткі** (разам з часціцамі *хай, няхай, давай, давайце* ці без іх), але ў **2-й ас. адз. л.** – суфікс.

Для выражэння ветлівага запрашэння да сумеснага дзеяння ў мове мастацкай л-ры сустракаецца форма **1-й ас. мн. л.** з постфіксам **-це**: *хадзе□м□це, нясе□м□це, бярэ□м□це, валачэ□м□це.*

Формы **3-й ас.** адз. л. і мн. л. выражаюць пажаданне або заклік. Прычым, у рус. мове для выражэння закліку ўжываюцца і ф. адз. л., і ф. мн. л.: *Да здравствует Родина! Да здравствуют наши женщины!* А ў бел. мове для выражэння закліку ўжываецца толькі ф. адз. л.: *Няхай жыве Радзіма!* Але нельга сказаць: *Няхай жывуць жанчыны!* (Атрымаецца прамы сэнс: 'няхай не паміраюць'). Па-беларуску такі заклік трэба перакладаць не літаральна (не даслоўна): **Слава нашым жанчынам!**

Ад некаторых дз-ў **не ўтвараюцца ф. заг. ладу**. Гэта звязана з семантыкай (з лексічным значэннем) дз-ў. Не ўжываюцца ф. заг. ладу ад дз-ў, якія абазначаюць **немэта-накіраванае дзеянне** або **стан**: *каштаваць* – 'мець цану'; *важыць* – 'мець вагу'; *значыць* – 'мець значэнне'; *магчы, хацець, балець*. Звычайна не ўжываюцца формы заг. ладу ад дз-ў, якія называюць дзеянні неадушаўлёных прадметаў: *булькаць, цячы, умяшчаць*. а таксама ад безасабовых дз-ў: *пáрыць, марозіць, світаць, вечарэць*.

**Загадны лад**, акрамя асноўнага значэння (пабуджэння да дзеяння), можа мець і **іншыя значэнні**:

1) значэнне **вымушанасці, непажаданасці** дзеяння:

На кожным уроку вучы цябе і вучы... Цягніся зноў у гэту глуш... Вы тут наблыталі, а нам разбірайся!

2) **абагульненае значэнне павучання** (у прыказках):

Сон на заўтра адкладзі, а справу сёння зрабі. Паміраць збірайся, а жыта сей.

3) у спалучэнні з адмоўем **не** абазначае **абьякавасць** гаворачага да дзеяння:

Прасі не прасі – усё роўна не дапросішся. Рабі не рабі – адзін толк. Круці не круці, а 10 капеек заплаці. Крыўдуйце не крыўдуйце, а на экзамене ацэнім веды, а не заслугі ў танцах.

4) значэнне **пр. ч. абвеснага ладу**:

А яна вазьмі ды і скажы (= 'сказала'). А ён вазьмі ды прачніся (= 'прачнуўся').

5) значэнне **ўмовы**:

Зайдзі ка мне – я даў бы хлеба (пры якой умове даў бы? = 'Калі б зайшоў ка мне'). Толькі скажы некалькі слоў, як збяруцца людзі. Пусці свінню пад стол, то яна захоча і на стол.

б) пры спецыфічнай інтанацыі формы заг. ладу набываюць **адваротнае значэнне** – **забароны дзеяння**, а не пабуджэння да дзеяння:

Ты пагавары-ы-ы ў мяне! (= 'не гавары!'). Ну, ну-у-у, пасмейцеся яшчэ-э-э! Ты ім толькі ве-е-ёр, яны табе нагаво-о-раць.

І наадварот, ужываюцца **іншыя сродкі ў значэнні заг. ладу**:

1. Для перадачы катэгарычнага загаду выкарыстоўваецца **інфінітыў**: *Без загаду не страляць! Не адставаць! Далёка не ад'язджаць! Слухаць уважліва і не перабіваць! Хлопцы, апрацаваць і хутчэй дадому!*

2. Форма **пр. ч.** некаторых дз-ў руху: *Ну, паехалі! Хутчэй пайшлі!* (Гэта формы сумеснага дзеяння)

3. Форма **ўмоўнага ладу** (пры абазначэнні прапановы, мяккай парады): *Вы б распрануліся, а то яшчэ доўга чакаць. Вы б зайшлі да мяне заўтра.*

4. Формы **2-й ас. ц. ч.** ці **буд. ч.:** *А ты вернешся і будзеш мяне чакаць! Ты застанешся і згатуеш вячэру! Вы пойдзеце сёння да спонсараў.*

5. **Прыслоўі:** *Ціха! Цішэй!* [Тут дз. у форме заг. ладу эліпсуецца ('Сядзіце ціха!'; 'Гаварыце цішэй!'), і таму ролю адсутнага дз. заг. ладу бярэ на сябе прыслоўе].

6. **Выклічнікі:** *Вон з хаты! Прэч! Прэч адсюль!* (Тут таксама, як і ў 5-м выпадку, эліпсацыя дз. у ф. заг. ладу)

## УМОЎНЫ ЛАД

абазначае дзеянне, якое можа адбыцца толькі пры пэўных умовах. Дзеянне ацэньваецца гаворачай асобай як магчымае ці пажаданае.

Формы ўмоўнага ладу аналітычныя (складаныя). Яны ўтвараюцца шляхам далучэння да формаў пр. часу формаўтваральнай часціцы **бы (б)**, якая і з'яўляецца граматычным паказчыкам умоўнага ладу: *чытаў бы, зрабілі б.*

Звычайна часціца **бы (б)** ужываецца ў постпазіцыі. Па паходжанні гэта былы **аорыст** дзеяслова **БЫТИ** (*быхъ* – 1-я ас. адз. л., *бы* – 3-я ас. адз. л.). Пасля галосных ужываецца ч-ца **б**, а пасля зычных – **бы**. Ужыванне ч-цы **бы** пасля галосных пад уплывам рус. мовы – гэта **парушэнне** літаратурнай нормы.

Часціца **бы** можа знаходзіцца пры іншых словах: *Адкуль бы ты, мой друг, ні прыехаў, я рад з табой сустрэцца.*

Дз-вы ўмоўнага ладу, як і загаднага, **не маюць катэгорыі часу**, не маюць і **формаў асобы!!!** (хаця кантэкстуальна значэнне асобы можа выражацца). Яны маюць толькі трыв., стан, лік, род.

Формы **ўмоўнага ладу**, акрамя асноўнага значэння, могуць мець і **дадатковыя значэнні:**

1) пажаданне, просьбу: Хоць бы вёска хутчэй паказалася! Дапамог бы ты капаць канаўку. Хутчэй бы яны вярнуліся! Ты, можжа, трохі памаўчала б!

2) такое ж значэнне **пажадання** (заг. ладу) часта выражае **інфінітыў** у спалучэнні з часціцай **бы**: Паляцець бы ў свет шырокі, паглядзець бы далёкія краіны!.. Паслухаць бы спеў салаўіны над гаем!..

3) **абвеснага ладу**: Я прасіў бы вас не прыходзіць (= 'прашу'). Я параіў бы вам не рабіць гэтага (= 'раю'). Я хацеў бы вам сказаць... (= 'хачу'). Тут выражаны мяккія просьбы, парады, прапановы.

## 11 КАТЭГОРЫЯ ЧАСУ ДЗЕЯСЛОВА

Гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да моманту гутаркі. Гэту катэгорыю маюць толькі дз. абвеснага ладу. У суч. бел. мове дзеяслоў мае формы ц. ч., пр. ч. і буд. ч. Катэгорыя часу дз. цесна звязана з катэгорыяй трывання:

Незак. трыв.	Законч. трыв.
пр. ч.; ц. ч.; будучы складаны ч.	пр. ч.; будучы просты ч.

### ЦЯПЕРАШНІ ЧАС

Дз. ц. часу абазначаюць дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі. Яны маюць асобу і лік. Ц. ч. па канчатках супадае з будучым простым: раблю – зраблю. Ц. ч. маюць толькі дзеясловы незак. трыв., а буд. просты – дз. законч. трыв.

Формы цяперашняга часу маюць **2 асноўныя значэнні**:

1) выражаюць **абмежаванае ў часе** дзеянне: *я іду к табе; вы слухаеце лекцыю* (гэта так званы цяперашні актуальны час);

2) выражаюць дзеянне, якое адбываецца **пастаянна, заўсёды**, і таму таксама супадае з момантам гутаркі: *Нёман упадае ў Балтыйскае мора; птушка лётае; рыба плавае; вожык колецца* (гэта цяперашні неактуальны час).

Формы цяп. часу, акрамя асноўных, могуць мець і дадатковыя значэнні:

1) знач. **пр. ч.** (так званы цяперашні гістарычны час); ён ужываецца ў мастацкай л-ры для "ажыўлення" прозы, напр.:

*Я адразу ўбачыў: ідуць яны прама па ўзлеску* (абодва дзеянні тут адбываюцца адначасова – да моманту гутаркі).

2) знач. **буд. ч.**, калі трэба падкрэсліць, што дзеянне абавязкова хутка адбудзецца (як бы ўжо адбываецца):

*Сёння прыступаю да работы* (= 'прыступлю'). *Ён з горада нікуды не едзе?* (= 'не паедзе'). *Праз год канчаю ўніверсітэт* (= 'скончу').

## ПРОШЛЫ ЧАС

Дз. пр. часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі. Ф. пр. ч. утвараюцца ад асновы інф. пры дапамозе суф. **-ў, -л-, Ø**: *рабіў, рабіла, нёс Ø, пёк Ø, грыз Ø*. Часам ф. пр. ч. утвараюцца ад відазмененай асновы інф.:

а) *вес-ці* → *вё-ў, вя-л-а*; *плес-ці* → *плё-ў, пля-л-а*; *нес-ці* → *нёс-Ø*; *клас-ці* → *кла-ў, кла-л-а*; *крас-ці* → *кра-ў, кра-л-а*;

б) *пя-чы* → *пёк-Ø, пях-л-а*; *вала-чы* → *валок-Ø, валак-л-а*;

в) *мокну-ць* → *мок-Ø, мок-л-а*; *сохну-ць* → *сох-Ø, сох-л-а*.

Дз. пр. ч. маюць род, лік, але не выражаюць асобы!!! ← 😊

(Толькі кантэкстуальна можна вызначыць асобу, а не форму асобы). Паказчыкамі р. і л. выступаюць канчаткі і суф.: м. р. –  $\hat{u}\square, \hat{\emptyset}\square$ ; ж. р. –  $\hat{лa}$ ; н. р. –  $\hat{лo}$  ( $лa$ ); мн. л. –  $\hat{лi}$ .

## Асноўныя значэнні формаў пр. часу:

1. Дз. пр. ч. незак. трыв. абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ў мінулым без укавання на часавую паслядоўнасць і без

сувязі з цяперашнім часам. Такі час называецца **прошлым апісальным**:

*Ніна ўставала чуць свет, прыбірала ў пакоях, даглядала жывёлу, хадзіла каля печы, рабіла ўсё ціха, каб не разбудзіць гаспадароў.* Тут падкрэсліваецца паўтаральнасць дзеянняў, іх паслядоўнасць незамацаваная (іх можна месцамі пераставіць).

Яшчэ прыклад: *Агонь весела папыхваў дымком, патрэсквалі яловыя лапкі, пускаў струменьчыкі дыму кавалак бярэзіны.*

2. Дз. пр. ч. законч. трыв. абазначаюць дзеянне, якое закончылася ў мінулым у пэўны момант, не звязаны з цяперашнім часам. Яны паказваюць на паслядоўнасць падзей, заканамерную змену аднаго дзеяння другім. Такі час называецца **прошлым апавядальным**:

*Ён узняўся, сеў на ложку, сханіў Таніны рукі і загаварыў.* Гэтыя дзеянні нельга месцамі пераставіць. Аналагічна:

*Нупрэй жыва наклаў агню, наламаў лапак, палажыў іх ля агню.*

### **Пераносныя значэнні пр. часу:**

1. Знач. **буд. ч.**, калі гаворка ідзе пра катэгарычнае сцвярджэнне дзеяння, якое павінна адбыцца неадкладна ўслед за момантам гутаркі:

*Ну добра, я пайшоў.* (А сам яшчэ стаіць у дзвярах, = 'пайду')  
*Бывайце, мы паехалі.* (= 'паедзем')

2. Знач. **буд. ч.** пры экспрэсіўным адмаўленні дзеяння:

*Так я табе і паверыла!* (= 'не паверу') *Так ён цябе і паслухаў!* (= 'не паслухае') *Так яны і даліся табе ў рукі!* (= 'не дадуцца')

У бел. мове, акрамя простых формаў пр. часу, ужываюцца і **складаныя ф. пр. часу**. Яны бытуюць у асноўным у вуснай гутаркавай мове і ў мове мастацкай л-ры. Складаюцца яны з формы **пр. ч.** дзеяслова-звязкі **быць** і формы **пр. ч. асноўнага дз.:** *быў* □ *пайшоў* □, *была* *пайшла*, *было* *пайшло*, *былі* *пайшлі*. Гэта **рэшткі** старажытнага **плюсквамперфекта:** *јесмь* *быль* *пришель* (*јесмь* *быль* *несль*). Як бачым, дапа-

можны дз. *јесмь* пазней знік.

Заўважым: у суч. бел. мове, як і ў старажытнасці, захавалася дапасаванне ў родзе і ліку дапаможнага дз. да асноўнага, знамянальнага: быў□ пайшоў□, был<sup>а</sup> падумал<sup>а</sup>, было□ прыйшло□, был<sup>і</sup> зрабілі<sup>і</sup>. А ў суч. рус. мове гэтыя рэшткі плюсквамперфекта не захаваліся, у рускай мове не дапаможны дз. *был<sup>о</sup>*, а часціца *было*, яна нязменная пры любых формах дзеяслова: пришёл□ было, пришл<sup>а</sup> было, пришл<sup>о</sup> было, пришл<sup>и</sup> были. Акрамя таго, у рус. мове ч-ца *было* заўсёды стаіць у постпазіцыі да дз. Ужыванне нязменнай часціцы *бы□ло* замест дапасаванага ў родзе і ліку дапаможнага дз. пад уплывам рус. мовы не характэрна для бел. мовы, трэба пазбягаць гэтай інтэрферэнтнай памылкі.

Формаў складанага пр. ч. многа ў творах К. Чорнага, ёсць яны ў І. Мележа, у Я. Коласа і іншых пісьменнікаў.

### Складаны пр. ч. ужываецца ў 3-х значэннях:

#### **1. Абазначае даўномінулы час (пазамінулы):**

*Я гэтыя сосны даўно быў нагледзеў.* Тут кантэкст – прыслоўе *даўно* – падказвае, што дзеянне адбывалася вельмі даўно да моманту гутаркі.

**2. Служыць для выражэння дзеяння, якое адбылося раней за іншае прошае дзеянне.** У гэтым 2-м знач. часцей за ўсё ўжываецца складаны пр. час:

*Конік, што быў спыніўся на мосце, паціху патупаў далей (І.Шам.) Ліст былі забралі, а потым прынеслі на лесанілку.*

**3. Служыць для выражэння дзеяння, якое пачалося ў мінулым, але было перарвана нейкім іншым дзеяннем:**

*Ён хацеў быў падацца ў вёску, але яму паралі не рабіць гэтага.* Як бачна, першае дзеянне *падацца* так і не адбылося.

У значэнні пр. часу могуць ужывацца іншыя моўныя сродкі:

#### **1. Дз. ц. ч. ці буд. ч. у спалучэнні з часціцай *бывала*:**



*Бывала, пострыжні направіць, на шчупакоў нясе і ставіць (К-с). Пойдзем мы, бывала, касіць на золку.*

**2. Аддзеяслоўныя ф.,** якія абазначаюць імгненнае дзеянне ў мінулым: *бах, блісь, грук, зірк, круць, верць, лясь, пырх, скок, бразь, цап, трах, круць, верць* і пад. Яны падобны да гукаперайманьяў, але з'яўляюцца ў сказе выказнікамі. Гэта ўсечаныя формы дз-ў пр. часу *бахнуў, бліснула, грукнулі* і г. д.

## Б У Д У Ч Ы Ч А С

Дз. буд. часу абазначаюць дзеянне, якое адбудзецца ці будзе адбывацца пасля моманту гутаркі. У залежнасці ад трывання дз-ў існуюць 2 разнавіднасці буд. часу – будучы прсты і будучы складаны.

Формы **будучага простага часу** маюць дз. законч. трыв. Яны супадаюць па канчатках з адпаведнымі ф. ц. ч. і адрозніваюцца толькі прыстаўкамі ці суфіксамі, якія ўжываюцца для ўтварэння законч. трыв.: *пісаць – напісаць: пішу – напішу; крычаць – крыкнуць: крычу – крыкну.*

**Будучы складаны час** маюць дз. незак. трыв. Ён утвараецца шляхам далучэння дапаможнага дз. *быць* у адпаведнай асабовай форме буд. часу да інфінітыва асноўнага дз. Інфінітыў выражае лексічнае значэнне (дзеянне), а дапаможны дз. – граматычныя катэгорыі (асобу, лік). Пры спражэнні змяняецца толькі дапаможны дз.

Дзеясловы незак. трыв. *магчы* і *хацець* формаў буд. складанага ч. не ўтвараюць. І буд. прсты, і буд. складаны часы маюць па 6 формаў (па 3 ф. асобы і ліку).

У паўднёва-заходніх гаворках існуюць прстыя ф. буд. ч. ад дзеясловаў незаконч. трыв. Гэта дыялектныя ф.: *чытацьму, чытацьмеш, чытацьме, чытацьмем, чытацьмеце, чытацьмуць.* Яны мяне *муцьмуць* (= 'будуць мыць'). Такія прстыя ф. буд. ч. утварыліся шляхам зліцця спрагальнай ф. дапаможнага дз. *имати* з інфінітывам асноўнага дз.

• **Будучы складаны час** ужываецца для выражэння дзеяння, якое павінна адбыцца пасля моманту гутаркі і не абмежавана ў часе: *Думка будзе сэрца жалем калыхаць.*

• **Будучы просты час** мае значэнні:

1) асноўнае знач.: абазначае дзеянне, якое адбудзецца пасля моманту гутаркі і **абмежавана ў часе**: *Заўтра мы ўсе збяромся на тусоўку. Пайду на выган, пагляджу коней.*

2) у складаных сказах можа паказваць на ўмову ці **вынік** дзеяння: *З аднаго месца прагоніш – на другое ляцяць. А шахцёру ты як спадабаешся – пад зямлёю ад яго не схаваешся.*

3) з узмацняльнымі часціцамі **як, ну, калі** абазначаюць імгненнае, нечаканае дзеянне ў мінулым: *Як падыме, а пасля як бразне! (= 'як падняў, ...як бразнуў') Тут човен раптам як рванецца!*

4) **абагульняльнае значэнне павучання**: *Здароўя не купіш. Не шукаючы, не знойдзеш. Што пасееш, тое і пажнеш.*

5) пры спецыфічнай інтанацыі выражаюць **адмаўленне, нязгоду з дзеяннем**: *Засне-е-ш тут...*

12

## КАТЭГОРЫЯ АСОБЫ. БЕЗАСАБОВЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ

Гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяслоўнага дзеяння і яго суб'екта да гаворачай асобы. У бел. мове адрозніваюцца 3 асобы: 1-я, 2-я, 3-я. Катэгорыя асобы ўласціва дз-м ц. ч. і буд. ч. абвеснага ладу, а таксама дз-м заг. ладу. Дзеясловы **пр. ч. і ўмоўнага ладу катэгорыі асобы не маюць!** ← 😊

**ЗНАЧЭННІ асабовых формаў ц. ч. / буд. ч.:**

**1-я ас. адз. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца сама гаворачая асоба: *я ведаю, гляджу.*

2) дадатковае знач. – абагульненага суб'екта: *Чужую бяду рукамі развяду, а сваю – розуму не прыкладу. Як ем – і глух, і нем. Адну казу маю і тую штодзень падымаю.*

- 2-я ас. адз. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца субсяседнік гаворачай асобы: *ты ведаеш, глядзіш.*
- 2) у знач. 1-й ас. адз. л.: *Я не ведаю, дзе ён ходзіць, толькі па начах і ўбачыш яго (= 'ўбачу'). Б'ешся, б'ешся, як рыба аб лёд – а толку ніякага (= 'б'юся').*
- 3) абагульняльнае знач.: *Не шукаючы, не знойдзеш. Што пасееш, тое і пажнеш.*

- 3-я ас. адз. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца асоба (прадмет), пра якую ідзе гаворка: *ён піша, ручка піша.*
- 2) у знач. 2-й ас. адз. л.: *Чаго сядзіш рукі склаўшы? Ніколі нічога не дапаможа (= 'не дапаможаш'). Кінь глупства! Па хаце не можа прайсці, а ў лес пойдзе.*
- 3) абагульняльнае знач.: *Хто пытае, той не блудзіць. Ваўка страшыць, а сам у кусты хаваецца.*

- 1-я ас. мн. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца група асоб, у якой знаходзіцца і гаворачая асоба: *мы пішам, глядзім.*
- 2) пераноснае знач. – у знач. 1-й ас. адз. л. (з адценнем жартаўлівасці), калі асоба звяртаецца да сябе (у думках ці ўслых): *А ну, паспрабуем устаць. А зараз крыху паходзім, пагуляем.*
- 3) у знач. 1-й ас. адз. л. у ролі так званага аўтарскага "мы": *Мы ў сваім даследаванні закранём праблему... Праілюструем сказанае на прыкладах.*
- 4) у знач. 2-й ас. адз. л. *Як мы сябе сёння адчувам? (Спагадлівы зварот да хворага) Ну, што мы тут робім? (Зварот з ласкаю да дзяцей)*
- 5) абагульняльнае значэнне: *Што маем, тым і прымаем.*

- 2-я ас. мн. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляецца група асоб, у якой знаходзіцца субсяседнік гаворачай асобы, або з гаворкай звяртаюцца да ўсёй гэтай групы: *вы раскажваеце, падумаіце.*

2) у знач. 2-й ас. адз. л. пры ветлівым звароце да адной асобы (вучні да настаўніка, выкладчык да студэнта): *Мар'я Іванаўна, вы не падумаіце... (вы тлумачыце).*

**3-я ас. мн. л.** 1) паказвае, што суб'ектам дзеяння з'яўляюцца асобы ці прадметы, пра якія ідзе гаворка: *яны пішуць, сосны шумяць.*

2) у знач. 3-й ас. адз. л., пры гэтым выказванні набывае значэнне празмернай ветлівасці, угодлівасці, падхалімства: *Іван Іванавіч хутка будуць, але яны прыняць не могуць: яны занятыя.*

3) абагульняльнае знач.: *Гусям, княжа, не пішуць законаў. Клін клінам выганяюць.*

Граматычнымі сродкамі выражэння катэгорыі асобы з'яўляюцца асабовыя канчаткі, якія адначасова паказваюць на лад, час, лік. У кантэксце на асобу могуць указваць таксама асабовыя займеннікі і назоўнікі (на 3-ю ас.)

У моўнай практыцы ад некаторых дз-ў не ўжываюцца формы 1-й і 2-й асоб. Гэта звязана з лексічным значэннем дз-ў: *таяць, кіпець, прыгарэць, ржавець, яснець, мутнець, бляць, несціся* (пра птушак), *зелянець, цяліцца* і інш. Але метафарычнае ўжыванне гэтых дз-ў у 1-й і 2-й асобах магчымае, напр.: *Чаго ты кіпіш? Не нясіся так хутка! Я таю ад яго погляду.*

Не ўжываюцца таксама формы 1-й і 2-й асоб ад дз-ў, лексічнае значэнне якіх супярэчыць уяўленню пра адзінкавы суб'ект: *збегчыся, згуртавацца, павыходзіць, пападаць, пазбягацца.*

### **АСАБОВЫЯ І БЕЗАСАБОВЫЯ ДЗЕЯСЛОВЫ**

Дз., якія змяняюцца па асобах, называюцца **асабовымі**. Яны абазначаюць дзеянне, звязанае з суб'ектам: *кročыць, усміхацца.*

Дз., якія абазначаюць дзеянне, што адбываецца само па сабе, не звязанае з суб'ектам, называюцца **безасабовымі**: *Нездаровіцца. Змяркалася. Рана сцямнела. Ну і парыць сёння! Задажджыла.* Такія дз. з'яўл. галоўным членам у безасабовых сказах, пры іх няма і не можа быць дзейніка.

Безасабовыя дз. не змяняюцца па асобах, ліках і родах. Яны ўжываюцца ў безасабовай форме, якая супадае з формай 3-й ас. адз. ліку ц. ч. ці буд. ч. (цямнее, пахаладае) або з формай н. р. пр. ч. ці ўмоўнага ладу (замяло сцяжынкi, замяло б сцяжынкi).

Безасаб. дз. ужываюцца толькі ў абвесным і ўмоўным ладах (світае, свiтала б); загаднага ладу не маюць. У абвесным ладзе маюць формы ўсіх трох часоў: *яму шанцавала, шанцуе і будзе шанцаваць (пашанцуе)*. Безасаб. дз. маюць інфінітыў: *змяркацца, днець, хацецца*.

### Значэнні безасабовых дзеясловаў:

Безасабовыя дз. абазначаюць:

- 1) з'явы прыроды: *світае, цямнее, халадае, сняжыць;*
- 2) псіхічныя перажыванні і стан чалавека: *хочацца, думаецца, верыцца, дыхаецца, не ляжыцца, нездаровіцца, нядужыцца, калоціць, пярыць у горле;*
- 3) магчымасць, неабходнасць дзеяння: *яму належыць зрабіць, прыходзіцца, спатрэбілася, удаецца;*
- 4) наяўнасць ці адсутнасць ч.-н.: *хапае, нестae, неставала.*

Сярод безасабовых дз-ў выдзяляюцца 2 групы:

- 1) уласна безасабовыя дз.;
  - 2) формы асабовых, ужытыя ў значэнні безасабовых.
- ① уласна безасабовыя дз. не маюць аманімічных асабовых формаў: *пярыць у горле, днее, світае, нездаровіцца, не спіцца, захаладала, не сядзіцца, вечарэе, дыхаецца, шанцуе, карціць;*
- ② формы асабовых у значэнні безасабовых маюць адпаведныя асабовыя ф.: *У мяне стукала ў скронях, шумела ў галаве. (// Я стукала, ты шумела.) У лесе пахне прэлым лісцем. (// Хлеб пахне порахам.) З калідора нясе дымам. (// Дзяўчына нясе мех на спіне.) На дварэ падмарозіла. (// Сiвер падмарозіў лужыны.) Мяне цягне ў лес. (// Воўк цягне авечку ў лес.)*

Шматлікую прадуктыўную групу складаюць безасабовыя зваротныя дз., якія ўтвараюцца ад асабовых незваротных постфіксальным спосабам: *спявае – спяваецца, думала – думалася.*

**Катэгорыя ліку –**

гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны дзеяслоўнага дзеяння да аднаго або некалькіх суб'ектаў. Дзеяслоўныя формы могуць выражаць суаднесенасць дзеяння з адным утваральнікам (гэта адз. л.) або з некалькімі ўтваральнікамі (гэта мн. л.). Катэгорыя ліку ўласціва ўсім спрагальным формам, а таксама дз-ку.

Граматычнымі сродкамі выражэння катэгорыі ліку ў дз-ў з'яўляюцца асабовыя канчаткі, якія ўказваюць і на асобу, і на лік. Дзеясловы пр. ч. і ўмоўнага ладу выражаюць граматычнае знач. адз. л. родавымі канчаткамі – у адз ліку канч. □, **-а, -о (-а)**; у мн. ліку – **-і**. У дз-ў 2-й ас. мн. л. загаднага ладу паказчыкам мн. л. з'яўляецца постфікс **-це**.

Пры ветлівым звароце на "Вы" форма мн. л. не выражае значэння мн. л.: *вазьм **іце** свой сшытак і сваю ручку* – адз. л.

Безасабовыя дз. не маюць катэгорыі ліку.

**Катэгорыя роду –**

гэта граматычная катэгорыя, якая паказвае на прыналежнасць дзеяння суб'екту, выражанаму наз-м (займ-м) м., ж. або н. р.

Катэгорыю роду маюць дз. пр. ч. абвес. ладу, а таксама ўмоўнага ладу, ужытыя ў адз. ліку. Граматычныя сродкі выражэння катэгорыі роду – канчаткі □, **-а, -о (-а)**. Гэтыя ж канчаткі адначасова ўказваюць і на адз. лік.

**Запомніць:** Формы, якія маюць род, не маюць асобы! І наадварот: ф., якія маюць асобу, не маюць роду! (Канчаткі асобы і роду не перасякаюцца ў адной і той жа форме)

Безасабовыя дз. катэгорыі роду не маюць (толькі знешне іх формы супадаюць з формай н. р.).

Тэрмін спражэнне ўжываецца ў 2-х значэннях:

1) спражэнне – гэта змяненне дз-ў па ладах, часах, асобах, ліках і родах (гэта сукупнасць усіх зменных формаў дзеяслова) [У школьных граматыках ужываюць гэты тэрмін у вузкім значэнні: ”спражэнне – гэта змяненне дз-ў па асобах і ліках” толькі (а па часах, ладах і родах – гэта змяненне, а не спражэнне)];

2) катэгорыя спражэння (I, II) – гэта разрад (або: клас, група, сукупнасць) дз-ў, аб’яднаных агульнасцю асабовых канчаткаў у цяп. (буд.) часе.

Вылучаюць 2 тыпы спражэння: **I** і **II**. Кожны з гэтых тыпаў мае свае спецыфічныя канчаткі, толькі ў 1-й ас. адз. л. яны супадаюць у абодвух спражэннях:

### АСАБОВЫЯ КАНЧАТКІ ДЗЕЯСЛОВАЎ

I спражэнне	
<u>Адз. л.</u>	<u>Мн. л.</u>
1-я ас. <b>-у, -ю</b>	1-я ас. <b>-ем, -ём, -ам, -о</b>
2-я ас. <b>-еш, -эш, -аш</b>	<b>м</b>
3-я ас. <b>-е, -э, -а</b>	2-я ас. <b>-еце, -аце, -яце</b>
	3-я ас. <b>-уць, -юць</b>
II спражэнне	
<u>Адз. л.</u>	<u>Мн. л.</u>
1-я ас. <b>-у, -ю</b>	1-я ас. <b>-ім, -ым</b>
2-я ас. <b>-іш, -ыш</b>	2-я ас. <b>-іце, -ыце</b>
3-я ас. <b>-іць, -ыць</b>	3-я ас. <b>-аць, -яць</b>

Пры вызначэнні спражэння звычайна дзеяслоў ставяць толькі ў **3-ю асобу** адз. і мн. л., у якой, як бачна з табліцы, найбольш выразна адрозніваюцца канчаткі I і II спражэнняў.

## ЗАПОМНІЦЬ :

① **Вытворныя** прыставачныя дз. заўсёды адносяцца да таго ж спражэння, што і невытворныя. Таму невыразны галосны ў канчатку або ў суфіксе (тэматычны галосны) у большасці выпадкаў можна праверыць націскам адпаведнага беспрыставачнага дзеяслова, напрыклад: *угле□дз(i?, e?)ць* – *глядзе□ць*, *ён угле□дз(i?, e?)ць* – *ён глядзi□ць*; *зале□ж..ць* – *ляжа□ць*, *ты зале□ж..ш* – *ляжы□ш*; *ён прыйдз..цца* – *ідзe□*, *яны прыйд..ць* – *іду□ць*.

② Пры змяненні дзеяслова нельга мяняць яго трыванне!!! Напрыклад, у наступных парах не адзін і той жа, а розныя дзеясловы: *абціраць* (I спр.) і *абціраці* (I спр.), *вывозіць* (II спр.) і *вывезці* (I спр.), *насіць* (II спр.) і *несці* (I спр.) і г. д.

③ Напісанне дз-ў з націскнымі канчаткамі не выклікае цяжкасцей. У дзеясловаў жа з **ненаціскнымі канчаткамі** спражэнне можна вызначыць па інфінітыве, кіруючыся наступнымі правіламі:

## **ВЫЗНАЧЭННЕ СПРАЖЭННЯ ПА ІНФІНІТЫВЕ**

Да II спражэння адносяцца

- 1) дзеясловы на *-iць* (*-ыць*), дзе *-i-*, *-ы-* — суфікс: *насіць*, *тужыць* [не *блытаць* з аднаскладовымі дзеясловамі I спраж. тыпу *віць*, *шыць*, *крыць*, дзе *-i-*, *-ы-* ў корані];
- 2) дзеясловы на *-ець*, калі *-е-* не захоўваецца ў 1-й асобе адз. л.: *варыць* — *варчу* (а не *варыю*), *вісець* — *вішу* (а не *вісею*). Але: *хацець* — *хачу*, *хочаш*, *хоча*, *хочам*, *хочаце*, *хочуць* (I спр.);
- 3) асрбныя дзеясловы на *-аць*: *гнаць*, *спяць*, *стаяць*, *баяцца*, *залежаць* і ўсе вытворныя ад іх.

У моўнай практыцы пад уплывам рускай мовы часта дапускаюцца памылкі пры ўжыванні дзеясловаў у 2-й ас. мн. л. Таму трэба

### ☞ ЗАПОМНІЦЬ :

У 2-й асобе мн. л. націск ніколі не падае на першы склад канчатка! Ён можа падаць



а) або на аснову: *вуч-ыце-ся, абціра-еце, нос-іце*;

б) або на другі склад канчатка — на склад *-це*:

*прыжыв-яце* □-ся (а не *прыжыв-е* □це-ся), *падрасц-яце* □ (а не *падрасц-е* □це), *абатр-аце* □ (а не *абатр-э* □це і не *абцераце* □), *сме-яце* □-ся (а не *смя-е* □це-ся), *бер-аце́* (а не *бяр-э* □це), *гледз-іце́* (а не *гледзі* □це) і пад.

Пры гэтым у 1-м складзе перад націскам у канчатку замест *е* пішацца *я* (яканне), а замест *э* пішацца *а* (аканне): *несяце́, абатраце́ся*. У іншых пераднаціскных і паслянаціскных складах застаецца *е*: (*вы*) *вы* □*везеце*, *гледзіце́*.

Усе астатнія дзеясловы з ненаціскнымі канчаткамі – I спраж. (гэта дз. на *-ці́, -чы́, -оць, -нуць, -ваць*): *вынесці́, выстрыгчы́, крыкнучь, адчуваць, старэць* (*старэю́, старэе́, старэюць*), *бялець* (*бялею́, бялее́, бялеюць*), *адолець, чытаць* і г. д.

Дзеяслоў *бегчы* і вытворныя ад яго — рознаспрагальныя, у іх у 3-й ас. мн. л. канчатак I спр.: *вы* □*бег-уць*, а ў астатніх формах — канчаткі II спр.: *вы* □*беж-ыш, вы* □*беж-ыць, вы* □*беж-ым, вы* □*беж-ыце*.

Дзеясловы *есці*, *даць* і ўсе вытворныя ад іх спрагаюцца па асобым (нетэматычным) спражэнні, у іх ёсць спецыфічныя канчаткі, не ўласцівыя ні I, ні II спражэнням:

<u>Адз. л.</u>		<u>Мн. л.</u>	
1-я ас.	<i>е-м, да-м</i>	1-я ас.	<i>я-мо, да-мо</i> (і <i>ядз-ім, дадз-ім</i> )
2-я ас.	<i>я-сі, да-сі</i>	2-я ас.	<i>яс-це, дас-це</i>
3-я ас.	<i>ес-ць, дас-ць</i>	3-я ас.	<i>яд-уць, дад-уць</i>

У прыведзеных формах 1-й ас. адз. і мн. л. і 2-й ас. адз. л. назіраем з'яву выпадзення зычнага д у корані. Параўн. са стараж.:

*я* *ѣд* □*мь*, *дад* □*мь*, *мы* *ѣд* □*мо*, *дад* □*мо*; *ты* *ѣд* □*си*, *дад* □*си*.

У 1-й ас. адз. л. у канчатку □*-мь* рэдукаваны *ѣ* у слабай пазіцыі ў абсалютным канцы слова страціўся, у выніку з 2-х складоў утварыўся адзін. У спалучэнні зычных *дм* цяжкі для

вымаўлення зычны **д** таксама выпаў. Выпаў каранёвы **д** і **ў** 1-й ас. мн. л. у формах *ямо, дамо*.

У 3-й ас. адз. л. у формах *есць, дасць* і **ў** 2-й ас. мн. л. у формах *ясце, дасце* зычны **с** у карані ўтварыўся з **д** у выніку дысіміляцыі. Параўн. са стараж.: **ён** *ѡдѣтъ*, *дадѣтъ*, **вы** *ѡдѣте*, *дадѣте*.

Нельга змешваць з дзеясловам закончанага трывання *даць* дзеяслоў незакончанага трывання *даваць*, які ва ўсіх формах мае канчаткі **I** спр.: *да-ю, да-еш, да-е, да-ём, да-яце*, *да-юць*.

Неабходна адрозніваць таксама канчаткі **дз-ў** у абвесным і загадным ладах. У **загадным ладзе ў 1-й ас. мн. л.** дзеясловы могуць мець спецыфічныя для беларускай мовы канчаткі **-ем, -эм** — пад націскам, **-ма** — не пад націскам (у рус. мове такія простыя формы загаднага ладу для 1-й ас. мн. ліку *не ўтвараюцца*): *нясе<sup>м</sup>, кладзе<sup>м</sup>, вяжэ<sup>м</sup>, бярэ<sup>м</sup>*; *скла<sup>м</sup>дваймася, канча<sup>ма</sup>*. У **абвесным ладзе ў 1-й ас. мн. л.** гэтыя дзеясловы маюць канчаткі: *нясё<sup>м</sup>, кладзё<sup>м</sup>, вя<sup>жам</sup>, стрыжо<sup>мся</sup>*; *скла<sup>ма</sup>даемся, канча<sup>ем</sup>*. Т.ч., у загадным ладзе канчаткі **-ем і -эм** у 1-й ас. мн. л. націскныя, а ў абвесным ладзе канчатак **-ем** ненаціскны.

У 2-й асобе мн. л. **у загадным ладзе**, у адрозненне ад абвеснага, **націск можа падаць на канчатак -ы (-і)**:

**абвесны лад:** *бе<sup>ліце</sup>, праро<sup>сціце</sup>, кладз<sup>яце</sup>*;

**загадны лад:** *бя<sup>ліце</sup>, бя<sup>ліце</sup>, прарасц<sup>іце</sup>, прарасц<sup>іце</sup>, кладз<sup>іце</sup>, кладз<sup>іце</sup>*.

## ТЭМА: ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

### ПЛАН:

1. Значэнне і граматычныя рысы дз-каў.
2. Утварэнне і ўжыванне дз-каў.
3. Сродкі перакладу дз-каў, не характэрных беларускай мове.

ЛІТАРАТУРА тая ж, што і да тэмы "Дзеяслоў".

### ① ЗНАЧЭННЕ І ГРАМАТЫЧНЫЯ РЫСЫ ДЗ-КАЎ

Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная дзеяслоўная форма, якая абазначае дзеянне ці стан як прымету прадмета, якая праяўляецца ў часе. Напр., у пр. часе:

*У адной студэнткі былі пасівелыя ад меліравання валасы, а ў другой – сапсаваныя модаю бровы і брудныя дрэды.*

*У цяп. часе: Запомнілася хвалюючая да глыбіні душы сустрэча са студэнтамі.*

Дз-к сумяшчае ў сабе рысы дзеяслова і прыметніка. І таму ў бел. мове вельмі ўдалы тэрмін "дз-к" для называння

гэтага класа слоў, у адрозненне ад адпаведнага тэрміна ў рус. мове – ”причастие”.

### РЫСЫ, АГУЛЬНЫЯ З ДЗЕЯСЛОВАМ:

1) дз-к, як і дз., захоўвае **кіраванне назоўнікам**, напр.:  
×  $\curvearrowright$  Т.      ×  $\curvearrowright$  Т.  
*увенчаць славай – увенчаны славай;*  
×  $\curvearrowright$  Р.      ×  $\curvearrowright$  Р.  
*узняць з руін – узняты з руін;*  
×  $\curvearrowright$  Т.      ×  $\curvearrowright$  Т.  
*зжасьць жыта сярпом – жыта, зжатае сярпом;*  
×  $\curvearrowright$  Р.      ×  $\curvearrowright$  Р.  
*адпаліраваць да бляску – адпаліраваны да бляску;*

2) да дз-каў **прымыкаюць прыслоўі**: прыгожа *пастрыжаны*; чыста *падмеценая падлога*;

3) дз-к, як і дз., **мае катэгорыю трывання**:  
*прымаемы закон* – незак. трыв., ц. ч.;  
*прыняты закон* – законч. трыв., пр. ч.;  
*паглыбляючая* – незак. трыв., ц. ч.;  
*паглыбіўшая* – законч. трыв., пр. ч.;  
*паглыблены* – законч. трыв., пр. ч.;

Дз-кі **незак. трыв.** маюць ц. ч. і пр. ч., а **законч. трыв.** – толькі пр. ч.

4) дз-к, як і дз., **мае катэгорыю стану** – незалежнага і залежнага:

*пажасуцелае ад марозу лісце, рашаючая сіла, кіруючая роля партыі* – незалеж. стану;  
*даследуемая вамі праблема, зжатае поле* – залеж. стану.

### **ЗАПОМНІЦЬ:**

**Сярэдне-зваротны стан** – формы з постфіксам  $\overline{\text{ся}}$  – у бел. мове з’яўляецца **адхіленнем** ад нормы! Напр., сказана не па-беларуску: *расце гандаль з развіваючыміся краінамі; рухаючыся прадметы; падарожнікі ўбачылі шмат свянчыхся кропак і пад.* Гэта **памылковыя** формы,

выкліканыя ўплывам рускай мовы. Гэта інтэрферэнтныя памылкі!

5) дз-к, як і дз., мае катэгорыю часу – ц. ч. і пр. ч. (будучага не маюць): пачырванелы твар, уцалелы скарб, падмеценая падлога, пражыты год – гэта дз-кі пр. часу;

хваляючая драматызмам п'еса, позна заходзячае сонца, праводзімае мерапрыемства – гэта дз-кі ц. ч.

Значэнне часу дз-ка ў кантэксце нярэдка з'яўляецца а д н о с н ы м, г. зн. залежыць ад часу дзеяслова-выказніка. Н-д, у наступным сказе дз-к ц. ч., але дадатковае дзеянне, абазначанае дз-кам заходзячае, адбывалася адначасова з дзеяннямі дзеясловаў-выказнікаў сядзелі і глядзелі, да моманту гутаркі, у пр. часе: *У той памятны дзень 10 гадоў назад мы сядзелі на беразе мора і глядзелі на заходзячае сонца.*

6) дз-кі ўтвараюцца ад дзеясловаў, маюць агульную з імі формаўтваральную аснову;

7) дз-кі маюць агульнае з дзеясловамі лексічнае значэнне, паколькі ў іх агульная аснова.

### РЫСЫ, АГУЛЬНЫЯ З ПРЫМЕТНІКАМ:

1) катэгорыі роду, ліку, склону, якія з'яўляюцца несамастойнымі, сінтаксічна залежнымі ад адпаведных катэгорый назоўніка, да якога дз-к дапасуецца: зжатае поле (н. р., адз. л., Н. скл.); зжатая паласа (ж. р., адз. л., Н. скл.); зжаты загон (м. р., адз. л., Н. скл.); зжатыя палі, палосы, загоны (мн. л., Н. скл.);

2) дз-кі, як і прым., маюць поўную і кароткую формы. Кароткія ф. маюць толькі дз-кі залеж. стану пр. ч., напр.: залічаная кантр. работа – кантр. работа залічана; вымытая падлога – падлога вымыта; скошаныя лугі – лугі скошаны.

Кароткія дз-кі, як і кароткія прым., змяняюцца па родах і ліках, але не скланяюцца. Яны менш ужывальныя, чым поўныя.

Поўныя дз-кі, як і прым., у сказе выступаюць у функцыі азначэння або іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка: *Верш так і застаўся ненапраўлены і ненадрукаваны... (Луж.) Хата была дагледжаная, абшалёваная.*

**Кароткія** ф. з'яўляюцца толькі выказніам: *Любоў да прадмета заўсёды абумоўлена любоўю да настаўніка (Луж.) Мы ўжо навучаны жыццём.*

### ЗАПОМНІЦЬ:

Пры ўжыванні дз-ка ў ролі выказніка перавага аддаецца кароткай форме ў **ж. р., н. р. і ў мн. л.!**

А **м. р.** трэба ўжываць у **поўнай форме!** Напр.: *хата пабудаван[а], поле ўзаран[а], хаты пабудаван[ы] і палі ўзаран[ы]; але: дом пабудаван[ы]* (а не *пабудаван[ ]*, як гэта было б у рус. мове: *дом построен[ ]*).

### АДРОЗНЕННЕ АД ПРЫМЕТНІКАЎ:

У адрозненне ад прыметнікаў, дз-к **не мае формаў суб'ектыўнай ацэнкі і ступеней параўнання.**

Дз-к у сказе можа мець паясняльныя словы, утвараючы разам з імі **дзеепрыметнае словазлучэнне.** Яно сінтаксічна непадзельнае, з'яўляецца **адным членам сказа**, незалежна ад таго, адасобленае яно ці не. Напр.: *Цякла тут з лесу невялічка травой зарослая крынічка (К-с). Заняты сабою, ён болей маўчаў, не дужа ахвотна ішоў да людзей... (В.Б.).*

## ② УТВАРЭННЕ І ЎЖЫВАННЕ ДЗЕЕ-КАЎ

Гл. табліцу "Утварэнне і ўжыванне дз-каў", змешчаную на с. 50 дапаможніка **Марозавай Я. Н. "Марфалогія. Ч. 2: Дзеяслоў..."**

### КАМЕНТАРЫІ ДА ТАБЛІЦЫ:

Усе дз-кі падзяляюцца на 4 віды адпаведна 4-м слупкам у табліцы: 1) дз-кі незал. стану ц. ч.; 2) дз-кі незал. стану пр. ч.; 3) дз-кі залеж. стану ц. ч. і 4) дз-кі залеж. стану пр. ч.

1. **ДЗ-КІ НЕЗАЛЕЖ. СТАНУ Ц. Ч.** утвараюцца ад **асновы ц. ч.** дз-ў незак. трыв. пры дапамозе "шыпячых" суфіксаў **-уч-**

(-юч-) – ад дз-ў I спр. і -ач- (-яч-) – ад дз-ў II спр. і + канчаткаў прыметнікаў:

*Баставаць.* Ад асн. ц. ч. бастуј-(уць) → бастујучыя рабочыя.

*Заходзіць.* Ад асн. ц. ч. заходз'-(аць) → заходзячае сонца.

Такія дз-кі **не характэрны бел. мове!** Яны сустракаюцца як калькі з рус. мовы пераважна ў мове газет, часопісаў, навуковых прац – у дзелавым і навуковым стылях, часам у публіцыстычным. Прычым, у дзелавым і навуковым стылях яны **становяцца тэрмінамі і пераходзяць у прыметнікі:** *акаляючае асяроддзе, гаючае зелле, шыпячы гук, грывучая ртуць, грывучая змяя, лятучая мыш, лятучыя рыбы, блукаючая нырка, блукаючыя токі, ляжачы камень, вісячае становішча, вісячыя валасы, стаячая вада, бастуючыя рабочыя, кіруючая роля партыі, рухаючая сіла гісторыі, пішучая машынка.*

У мастацкім, публіцыстычным стылях, у міжстылёвых тэкстах, ды і ў навуковай мове варта пазбягаць ужывання такіх ”шыпячых” дз-каў. У народнай гутарковай мове яны практычна не ўжываюцца. Асабліва рэжуць слых калькі-калёкі – формы **Н. скл. м. р.** тыпу малюючы хлопчык, шукаючы даследчык, хваляючы вечар, бо такія ф. аманімічныя дзее-ям і таму не хар-ны бел. мове. (Шыпяць, як гадзюкі) Ёх трэба баяцца больш, чым шыпячых гадзюк: Гуляючы хлопчык дабег да школы (дз-к). Гуляючы, хлопчык дабег да школы (дз-е).

У рускай жа мове няма аманіміі з дз-ямі, там адпаведныя дз-і маюць суфіксы **-а (-я):** *неся, гаворя, избегаја, стуча, шурша, кружа.*

**2. ДЗ-КІ НЕЗАЛЕЖ. СТАНУ ПР. Ч.** утвараюцца ад **асновы пр. ч.** дз-ў зак. і незак. трыв. пры дапамозе суфікса **-л-** і ”шыпячых” суфіксаў **-ўш- (-ш-)** і + канчаткаў прыметнікаў:

*Пачырванець.* Ад асновы пр. ч. пачырване-(ў □) → пачырванеды. *Уцалець.* Ад асновы пр. ч. уцале-(ў □) → уцаледы. *Вырас.* Ад асновы пр. ч. вырас-(□) → вырасшае. *Гуляць.* Ад асновы пр. ч. гуля-(ў □) → гуляўшыя.

Як бачым апошнія 2 ф. таксама з ”шыпячымі” суфіксамі – -ўш- (-ш-). Гэтыя ф. таксама **не хар-ны бел. мове**, асабліва гутарковай мове і мастацкаму стылю. Як і ”шыпячыя” ф. з суф. -уч- (-юч-), -ач- (-яч-), дз-кі пр. ч. з ”шыпячымі” суф. -ўш-, -ш- дапушчальныя ў дзелавым і навуковым стылях, дзе яны ўваходзяць у склад тэрміналагічных спалучэнняў і перайшлі ў прыметнікі або пераходзяць у іх, знаходзяцца на стадыі пераходу. Але зноў жа: **ф. м. р. Н. скл.** рэжуць слых і ўскладняюць разуменне сэнсу выказвання сваёй аманімічнасцю з дз-ямі. Такія ”шыпячыя” дз-кі незал. стану пр. ч. трэба замяняць, дзе толькі можна, на ф. з суфіксам -л-, якія шырока ўжывальныя ў бел. мове, характэрныя ёй (у тым ліку і ф. м. р. Н. скл), бо яны не маюць аманіміі з дз-ямі: *уцалелы скарб, парыжэлы стог, пацямнелы і загарэлы, аброслы, збялелы, спацелы твар, засохлы ліст, прыціхлы і разамлелы сабака і г. д.* Такія дз-кі выцясняюць ”шыпячыя” формы. Яны больш набліжаны да прыметнікаў і лёгка пераходзяць у прыметнікі: *выцвілыя вочы, спелыя вішні, набалелае пытанне.*

Пры перакладзе з рускай мовы на беларускую трэба неўласцівыя бел. мове ”шыпячыя” дз-кі замяняць дз-камі залеж. стану пр. ч., прыметнікамі, дз-ямі, прыслоўямі, дзеясловамі, назоўнікамі, словазлучэннямі, прыдаткамі і іншымі сродкамі перакладу, апісанымі ў лінгвістычнай літаратуры.

**3. ДЗ-КІ ЗАЛЕЖ. СТАНУ Ц. Ч.** утвараюцца ад **асновы ц. ч.** дз-ў незак. трыв. пры дапамозе суфіксаў **-ем-** – ад дз-ў I спр. і **-ім-** – ад дз-ў II спр. і + канчаткаў прыметнікаў:

*Будаваць.* Ад асн. ц. ч. будуј<sub>1</sub>(уць) → будујэмы аб’ект.  
*Праводзіць.* Ад асн. ц. ч. праводз<sub>1</sub>(аць) → праводзімая вечарына. Гэтаксама: *ствараемы вобраз, цярпімы мной боль, публікуемы артыкул, арганізуюмы намі вечар, пазнаваемы матэрыял, дзялімая вамі лічба і пад.*

Дз-кі гэтага віду ў бел. мове ўжываюцца рэдка, зноў жа ў асноўным у навуковым і дзелавым стылях. У мастацкім стылі ўжывання іх трэба пазбягаць (аўтары ”СБЛМ. Марфалогіі” пад рэд. Ф.М. Янкоўскага лічаць іх адхіленнем ад літаратурнай



нормы). Ад многіх дз-ў такіх дз-кі наогул не ўтвараюцца. Гэта наступныя групы дз-ў:

- 1) дз. на *-чы*: *пячы, сячы, стрыгчы*;
- 2) аднаскладовыя дз.: *біць, піць, ліць, віць, мыць, ткаць...*;
- 3) група дз-ў на *-ці*: *плесці, несці, месці, везці...*;
- 4) група дз-ў на *-іць (-ыць), -аць*: *карміць, лячыць, касіць, чысціць, каваць, лізаць, мазаць, пісаць, шаптаць...*

**4. ДЗ-КІ ЗАЛЕЖ. СТАНУ ПР. Ч.** утвараюцца ад **асновы інфінітыва** або **пр. ч.** дз-ў зак. і незак. трыв. пры дапамозе суфіксаў **-ен-, -ан-, -н-, -т-** і + канчаткаў прыметнікаў:

*Асвятліць*. Ад усечанай асновы інфінітыва асвятл'- (іць) → асветлены.

*Зрабіць*. Ад усечанай асн. інфін. зрб'- (іць) → зроблены.

*Наклеіць*. Ад усечанай асн. інфін. накле- (іць) → наклеены.

*Замясіць*. Ад усечанай асн. інфін. замяс'- (іць) → замешаны.

*Вырашыць*. Ад усеч. асн. інфін. выраш- (ыць) → вырашаны.

*Патушыць*. Ад усеч. асн. інфін. патуш- (ыць) → патушаны.

*Звезці*. Ад асн. інфін. звез+ (ці) → звезены.

*Прынесці*. Ад асн. інфін. прынес- (ці) → прынесены.

*Намаляваць*. Ад асн. інфін. намалява- (ць) → намаляваны.

*Састрыгчы*. Ад асн. інфін. састрыг- (чы) → састрыжаны.

Як бачым, суф. **-ан-** пішацца пасля зацвярдзелых, а далучаецца ён пасля асноў на зычны (*састрыгчы*) або пасля асноў інфінітыва на *-ы-*, якое ўсякаецца (*выраш-ы-ць, патуш-ы-ць*).

Суф. **-ен-** пішацца пасля асноў на зычны (*звезці, прынесці*) або пасля асноў на **-е-, -і-**, якія ўсякаюцца (*асвятл-і-ць, накле-і-ць, зрб-і-ць*).

Суф. **-н-** далучаецца пасля асноў інфінітыва на **-а-, -я-** (не блытаць з **-ан-!**): *расказа-* (ць) → *расказа* + н + *ы*, *абсыпа-* (ць) → *абсыпа* + н + *ы*, *засея-* (ць) → *засея* + н + *ы*.

Суф. **-т-** далучаецца галоўным чынам да асноў інфінітыва аднаскладовых дз-ў, а таксама і некаторых іншых дз-ў з асновамі на галосны і на зычны: *зжа-* (ць) → *зжа* + т + *ы*, аналагічна *мяты, чуты, біты, мыты, крыты, шыты; узяты, кінуты, колаты, молаты, прасякнуты, забыты; цер-* (ці) → *цёр* + т + *ы*.

Ад некаторых дз-ў не ўтвараюцца дз-кі залеж. стану пр. ч.: ад дз. *пачакаць, вазіць, вадзіць, лізнуць, кальнуць, цярпець, ляцець*.

Дз-кі 4-й гр. – **залеж. стану пр. ч.** з суф. **-ен-, -ан-, -н-, -т-** – самыя ўжывальныя, **найбольш пашыраныя ў бел. мове**. Акрамя іх, як вышэй гаварылася, **шырока ўжывальнымі з’яўляюцца таксама дз-кі незалеж. стану пр. ч.** з суф. **-л-**.

Т. ч., 1) палюбіць трэба дз-кі з пяццю суфіксамі: **-ен-, -ан-, -н-, -т-** і **-л-**;

2) дз-каў з суф. **-ем-, -ім-** варта асцерагацца, абмяжоўваць ужыванне іх толькі дзелавым і навуковым стылямі;

3) астатнія ж дз-кі трэба ненавідзець, асабліва з ”шыпячымі” суф. **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-, -ўш-, -ш-**, і асабліва ф. м. р. Н. скл., якія ствараюць аманімію з аналагічнымі дзееспрыслоўямі;

4) зусім па-за межамі літаратурнай мовы знаходзяцца **зваротныя дз-кі**, ужыванне іх у бел. мове – гэта двайная інтэрферэнтная памылка, выкліканая ўплывам рус. мовы, дзе яны шырока ўжывальныя (*свѣтѣвшееся, смеющійся, возвра-тившаяся*).

### ③ СРОДКІ ПЕРАКЛАДУ ДЗ-КАЎ, НЕ ХАРАКТЭРНЫХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Наяўнасць не характэрных для бел. мовы і шырока ўжывальных у рус. мове дз-каў стварае праблему, цяжкасць пры перакладзе тэкстаў з рус. мовы на бел. Пры перакладзе дз-каў з суф. **-уч-, -юч-, -ач-, -яч-, -ўш-, -ш-**, а таксама **-ем-, -ім-** трэба карыстацца **не** прывычным **”палітарным” перакладам-калькаваннем** (ці, як яго называў доктар філал. навук праф. Ф.М. Янкоўскі, перакладам-**перакрадам**), а прыёмам **падбору адпаведнікаў**. Сродкі перакладу дз-каў, не характэрных бел. мове, разглядаюцца ў артыкуле А. Клышкі ”«Пра лямант ”-уючых” і ”лямантуючых”» (”Полымя”, № 7, 1964), у ”Лабараторных працах па бел. мове” Г.М. Малажай (с. 141), у ”Практыкуме па бел. мове” І.Я. Лепешава і інш. (с. 160), у зб. ”СБЛМ.

Практычныя заняткі” пад рэд. Ф.М. Янкоўскага (пр. 481) і іншых працах.

У вуч.-мет. дапам. **Я.Н. Марозавай ”Марфалогія. Ч. 2: Дзеяслоў...”** (с. **52 – 55**) пералічаны **13** сродкаў (прыёмаў) перакладу дз-каў, не х-ных бел. мове. Азнаёмцеся з імі, учытайцеся ў каментарыі да гэтай табліцы, пастарайцеся авалодаць гэтымі і іншымі прыёмамі ў сваёй будучай прафесійнай дзейнасці.

Заўважым: неаднаразова нашы студэнты-дыпломнікі ў сваіх дыпломных праектах, аналізуючы сродкі перакладу дз-каў у перакладах з твораў класікаў рус. літаратуры, знаходзілі няўдаля, на іх погляд, прыёмы нават у славурых перакладчыкаў, узамен прапаноўвалі свае ўласныя прыёмы, нават не адзначаныя ў названых намі вышэй лінгвістычных працах. Пераклад – складаная і творчая праца, тым яна і цікавая.

## **ТЭМА: ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ**

### **ПЛАН:**

1. Значэнне і граматычныя рысы дз-яў.
2. Утварэнне дз-яў.
3. Ужыванне дз-яў. Памылкі пры ўжыванні дз-яў.
4. Адвербіялізацыя дз-яў.

**ЛІТАРАТУРА** тая ж, што і да тэмы ”Дзеяслоў”.

### **① ЗНАЧЭННЕ І ГРАМАТЫЧНЫЯ РЫСЫ ДЗ-ЯЎ**

**Дзеепрыслоўе** – гэта нязменная дзеяслоўная форма, якая абазначае 1) дзеянне ці стан як прымету іншага дзеяння ці стану: *Дуб задрыжаў, адчуваючы карэннем халодную ваду (задрыжаў чаму? – прычына дзеяння);*

2) дзеянне, дадатковае да асноўнага, выражанага выказнікам: *Дзяўчына доўга хадзіла на мястэчку, распытваючы пра сястру (хадзіла і распытвала).*

Дз-е разам з паясняльнымі словамі ўтварае дзеепрыслоўны **зварот**, які з'яўляецца адным членам сказа.

Дзее-ю ўласцівы граматычныя рысы дзеяслова і прыслоўя.

### АГУЛЬНЫЯ З ДЗЕЯСЛОВАМ РЫСЫ:

1. Дзее-е захоўвае кіраванне назоўнікам:

×  $\curvearrowright$  В.                      ×  $\curvearrowright$  В.  
гуляць у шахматы – гуляючы ў шахматы;  
×  $\curvearrowright$  Т.                      ×  $\curvearrowright$  Т.  
пісаць алоўкам – пішучы алоўкам;  
×  $\curvearrowright$  Р.                      ×  $\curvearrowright$  Р.  
прасіць вады – просячы вады;  
×  $\curvearrowright$  Т.                      ×  $\curvearrowright$  Т.  
любавацца заходам сонца – любуючыся заходам сонца.

2. Да дзее-яў прымыкаюць прыслоўі:

–  $\curvearrowleft$  ×                       $\curvearrowleft$  ×  
акуратна пісаць – акуратна пішучы; аналагічна: выразна чытаць – выразна чытаючы; хутка адказаць – хутка адказаўшы.

3. Дз-і маюць катэгорыю трывання (зак. і незак.).

4. Дз-і м. б. зваротнымі, калі ўтвораны ад зваротных дз-ў:  
стукацца → стукаючыся.

5. Дз-і ўтвараюцца ад дз-ў, маюць агульную з імі формаўтваральную аснову;

6. Маюць агульнае з дзеясловамі лексічнае значэнне.

### АДРОЗНЕННЕ АД ДЗЕЯСЛОВАЎ:

У адрозненне ад дз-ў, дз-і не маюць катэгорый ладу, часу (час у іх адносны), асобы, ліку, г. зн. не спрагаюцца.

### РЫСЫ, АГУЛЬНЫЯ З ПРЫСЛОЎЕМ:

1. Здольнасць прымыкаць да дз. і пэўным чынам характарызаваць яго:  $\times$   $\curvearrowright$   
Ідуць хутка, не спыняючыся.

2. Дз-і не маюць формаў словазмянення (не скланяюцца і не спрагаюцца).

Дваістая сутнасць дз-я прадвызначае дваістасць яго значэння [1) прымета дзеяння або 2) дадатковае дзеянне]:

**1** Значэнне прыметы дзеяння – гэта значэнне акалічнасцей (яны адказваюць на пытанні як? калі? чаму?): напр.:

*Дзед ішоў не спяшаючыся.* (Дз-е адказвае на пытанне як?, лёгка замяняецца сінонімамі няспешна, павольна; сюды не падыходзіць пытанне дадатковага дзеяння *што робячы?*).

*Хлопчык бег не азіраючыся.* (Адказвае на пытанне як?, лёгка замяняецца сінонімамі імкліва, без агляды; нельга сказаць: *што робячы?*, бо ён нічога не рабіў, бегучы).

*Устаў рана і паехаў не снедаючы.* (Пытанне як?, замяняецца сінонімам нашча; нельга сказаць: *што робячы?*).

*Сяляне ўзбройваліся хаваючыся і чым каму ўдалося.* (Пытанне як?, замяняецца сінонімамі ўпотаікі, таемна).

*Народ, чакаючы, заціх.* (Пытанне заціх чаму? – прычына; нельга сказаць: *што робячы?*).

У такіх прыкладах дз-і збліжаюцца з прыслоўямі (гэта адвербіялізацыя, але няпоўная).

**2** Значэнне дадатковага дзеяння – гэта значэнне другаяднага, дадатковага выказніка (а не прыслоўя-акалічнасці). У гэтым 2-м значэнні дз-і ўжываюцца часцей, чым у 1-м знач. Да такіх дз-яў больш падыходзяць пытанні: *што робячы?*, *што зрабіўшы?* (а не як?, калі?, чаму?). Напр.:

*Алёша ляжаў на канапе, гартаючы новыя часопісы (ляжаў што робячы?; можна замяніць: ...ляжаў і гартаў).*

*Пацалаваўшы сына, каваль рушыў у дарогу (рушыў што зрабіўшы? = пацалаваў і рушыў). Ён стаяў моўчкі, углядаючыся ў твар гэтага чалавека (= стаяў і ўглядаўся). *Дачытаўшы кнігу, Каця схавала яе ў шафу (= дачытала і схавала).**

У дыялектах (у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках, у прыватнасці, на Віцебшчыне) часта дз-е выступае ў ролі асноўнага выказніка, напр.: *Я ўжо была ўстаўшы (= ўстала). Мы ўжо папалуднаваўшы (= папалуднавалі). Дзед на вайне загінуўшы. Сын ўжо ажаніўшыся. Сонца было зайшоўшы.*

Дз-і могуць уваходзіць у склад пабочных канструкцый шчыра кажучы, уласна кажучы, між намі гаворачы, якія членам сказа не з'яўляюцца.

Дз-і не маюць катэгорыі часу, але ім уласціва адноснае абазначэнне часу. Яны абазначаюць час не ў адносінах да моманту гутаркі, а ў адносінах да галоўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам. Што гэта значыць?

• Дз-і незак. трыв. звычайна абазначаюць дзеянне, якое працякае адначасова з дзеяннем дзеяслова-выказніка: *Спяваюць жнеі, з поля ідуць* (адначасова спяваюць і ідуць). Гэтак жа: *Падарожнікі пайшлі далей, пахвальваючы і дарогу, і надвор'е*. Таму дз-і незак. трыв. называюць дз-ямі цяп. часу.

• Дз-і законч. трыв. часцей за ўсё абазначаюць дзеянне, якое адбылося раней за дзеянне дзеяслова-выказніка. Гэта дз-і пр. часу: *Выслухаўшы разведчыкаў, капітан падняўся з зямлі* (спачатку выслухаў, а потым падняўся). Але:

*Капітан сядзеў за сталом, сціснуўшы галаву далонямі* (тут адначасовыя дзеянні).

Час асноўнага дз. можа мяняцца, але гэта не ўплывае на абазначэнне часу дз-ямі (і па гэтай прычыне ў дз-яў адноснае абазначэнне часу), напр.: *Атрымаўшы ваду, пустыні ператвараліся* (ператвараюцца, ператворацца) *ва ўрадлівыя землі. Ён смеючыся* расказваў (расказвае, раскажа) *сваю гісторыю*.

Т. ч., катэгорыя часу ў дз-яў фактычна злілася з катэгорыяй трывання і асобна мы яе не вылучаем (пры марфалагічным разборы час не ўказваем).

## ② УТВАРЭННЕ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

Гл. табліцу "Утварэнне дзеепрыслоўяў", змешчаную на с. 56 дапаможніка Марозавай Я. Н. "Марфалогія. Ч. 2: Дзеяслоў..."

КАМЕНТАРЫІ ДА ТАБЛІЦЫ:

**1** Дзее-і незак. трыв. утвараюцца ад асноў ц. ч. дз. незак. трыв. пры дапамозе суф-ў **-учы (-ючы)** – ад дз. I спр., **-ачы (-ячы)** – ад дз. II спр.: вітај-уц-ца → *вітај-**учы**-ся*; бј-уць → *бј-**учы***□, аналагічна: *бегучы*□, *льючы*□, *просячы* і г. д.

У рус. мове не заўсёды такія дз-і ўтвараюцца (напр., не ўтвараюцца ад аднаскладовых дз., бо ў рус. мове дз-і гэтага віду маюць суф. **-а (-я)**, таму нельга ўтварыць *бья*, *ляя* і да т. п.).

У бел. мове зрэдку ў парадку выключэння суфікс **-учы (-ючы)** далучаецца да асноў дз. II спр. (а не I спр., як трэба было б па правіле): *(яны) сп-(яць) → сплю**чы***, *крыч-(аць) → крыч**учы***, аналагічна: *кіш**учы***, *бурч**учы***, *віс**ючы***, *звін**ючы***, *хрып**учы***, *баю**чы**ся*, *маўч**учы***. Відаць, гэта крок да ўніфікацыі суфікса.

**2** Дзее-і законч. трыв. утвараюцца ад асноў пр. ч. дз. зак. трыв. пры дапамозе суф. **-ўшы** (пасля галосных), **-шы** (пасля зычных: *расказа-(ў □) → расказа**ўшы***; *прынёс → прынёс**шы***; аналагічна: *абтрос**шы***, *выцер**шы***, *запрог**шы***, *дабег**шы***, *спёк**шы***.

У рус. мове ў дзее-яў гэтага віду ўжываецца суф. **-в**: *рассказа**в***.

**Запомніць!** Утварэнне дз-яў законч. трыв. ад дз-ў незак. трыв. з’яўл. **парушэннем літаратурнай нормы!** (У ”Марфалогіі” пад рэд. Ф.М. Янкоўскага на с. 134 памылка: падаюцца формы: *еж**шы***, *клаў**шы***, *плёў**шы***). Чытайце пра такую памылку № 1 ва ўтварэнні дз-яў на с. 56 дапамож. Марозавай Я.Н. ”Марфалогія. Ч. 2: Дзеяслоў...”

### ③ УЖЫВАННЕ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

Дзее-і ў бел. мове намога больш ужывальныя, чым дз-кі і чым дзее-і ў рус. мове, бо ў бел. мове яны ўтвараюцца ад любога дз. незак. трыв., а ў рус. мове не ад любога, напр.: *плыв**учы***, *бег**учы***, *піл**ючы***.

Аднак пры выкарыстанні дз-яў у вуснай і пісьмовай мове дапускаецца шмат памылак. Чытайце пра памылку № 2 ва

ўжыванні дз-яў і № 3 лагічную памылку на с. 56-57 дапамож. Марозавай Я.Н. ”Марфалогія. Ч. 2: Дзеяслоў...”.

Прачытаўшы, растлумачце прычыну памылак ва ўжыванні дз-яў у наступных сказах і выпраўце іх:

*1. Пад’язджаючы да горада, у мяне з галавы зляцеў капялюш. 2. Успамінаючы дзяцінства, мне на душы стана-вілася сумна. 3. Гледзячы на гэтыя здымкі, успамінаюцца даўнія падзеі. 4. Падыходзячы да лесу, мне стала цяплей. 5. Седзячы на беразе рэчкі, з ёй і здарылася бяда. 6. Пракапаўшы канаўку, асушыцца поле. 7. Вяртаючыся пад праліўным дажджом дамоў, на ім не было сухой ніткі. 8. Гледзячы на танцы дзяцей, сэрца радуецца. 9. Уволю працаваўшы і папалуднаваўшы, соладка адначываецца.*

Выканайце наступнае заданне **95** з дапам. Марозавай Я. Н. Рыхту-емся да ЦТ (новыя ”Правілы бел. арфаграфіі і пунктуацыі”):

Выпішыце **нумары** сказаў з памылкамі ва ўжыванні ці ва ўтварэнні дзее-яў. Пракаменціруйце, у чым заключаецца кожная памылка.

**1.** Прыбегшы ў спякотны дзень да ракі, нельга разгарачанаму адразу кідацца ў ваду. **2.** Не чытаўшы кніг, не вучыўшы ўрокаў, не спадзявайся на поспехі ў навучы. **3.** Слухаючы выступленне спявачкі, у людзей на сэрцы станавілася лягчэй. **4.** Было так ціха, што чуваць было, як недзе, зашыўшыся ў траву, цвірчэў конік. (Сач.) **5.** Ад’язджаючы ў горад і надоўга развітваючыся з роднымі мясцінамі, у мяне моцна заные ў сэрцы, балюча зашчыміць у грудзях. **6.** Задарожны стаяў тварам да ветру, быццам прытуліўшыся шчакою да яго пругкага халадку... (А.Ж.) **7.** Было чуваць, як плешча, гуляючы ў вадзе, рыба, як злосна гудуць, пралятаючы блізка каля агню, чорныя рагатыя жукі. (І. К.) **8.** Паціху дагараўшы, дровы зрэдку ўспыхвалі дымком. **9.** Зразумеўшы, што тут хвацілі яе не дастануць, жанчына спынілася... (І.К.) **10.** Дайшоўшы да свайго старога селішча, не маглi, каб не зазірнуць на яго. (Сач.) **11.** Ён ціха, нерухома ляжаў, з асаладай адчуваючы, як цела прыемна ные ад стомы... (І. М.) **12.** Седзячы на беразе возера, усплескі хваль лашчаць слых. **13.** Ён час ад часу з надзеяй падымаў галаву і паглядаў уперад, спадзеючыся ўбачыць поле, але там па-ранейшаму стаялі сосны. (І. М.) **14.** Успомніўшы каля дошкі даўно прачытаны твор, вучань хмурыў бровы, моршчыў лоб і нават чухаў патыліцу. **15.** Тут, ля возера, яго



душа нібыта выпроствалася і наструнена замірала, прагнучы толькі цішыні і прыгажосці. (У. А.) **16.** Кучаравая вішня ўжо адцвітала, шчодро сыпаўшы на зямлю свае белыя пясцікі. **17.** Прыехаўшы ранкам у лес па грыбы, там было ўжо светла. **18.** Развітваючыся з гаспадаром, госці адразу паехалі ў горад.

#### ④ АДВЕРБІЯЛІЗАЦЫЯ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

Дзее-і, трацячы дзеяслоўныя рысы, могуць **пераходзіць у прыслоўі**. Гэтаму садзейнічае іх метафарычнае ўжыванне, фразеалагізацыя. Часцей гэта бывае, калі дз-і адзіночныя (без залежных слоў) і стаяць у канцы сказа:

*Ён зробіць гэту работу гуляючы* (= 'лёгка' – прыслоўе).  
*Суседка жыве прыпяваючы* (= 'добра' – прыслоўе). *Міхась маўчаў сцяўшы зубы* (гэта фразеалагізм са знач. 'зацята').  
*Нельга сядзець склаўшы рукі* (гэта таксама ФА, = 'без справы').

### ТЭМА: ПРЫСЛОЎЕ

#### ПЛАН:

1. Марфалагічныя адзнакі і сінтаксічныя функцыі прыслоўяў.
2. Разрады прыслоўяў па значэнні.
3. Ступені параўнання прыслоўяў.
4. Утварэнне прыслоўяў.

ЛІТАРАТУРА тая ж, што і да тэмы "Дзеяслоў".

#### ① МАРФАЛАГІЧНЫЯ АДЗНАКІ І СІНТАКСІЧНЫЯ ФУНКЦЫІ ПРЫСЛОЎЯЎ

Прыслоўе – гэта нязменная ч. м., якая абазначае прымету дзеяння, выражанага дз-вам, або прымету прыметы, выражанай прыметнікам ці прыслоўем.

#### МАРФАЛАГІЧНЫЯ АДЗНАКІ ПРЫСЛОЎЯЎ

**1** Найважнейшай марфал-й адзнакай з'яўл. яго **н я з м е н н а с ц ь**, адсутнасць формаў скланення і спражэння. Толькі якасныя прыслоўі маюць формы ступеней параўнання і формы суб'ектыўнай ацэнкі.

**2** **С у а д н о с н а с ц ь з т ы м і ч . м .**, ад якіх прыслоўі гістарычна ўтварыліся:

(любаваліся залатой) восенню → сустрэліся восенню;

(у) пустую (хату) → гаворыш ўпустую;

(у) трох (соснах) → ўтрох хутчэй зробім;

(на) вашаму (загаду) → хай будзе на-вашаму.

Як бачым, прыслоўі ўтвараліся і ўтвараюцца ад зменных ч. м. – наз-ў, прым-ў, ліч-ў, займ-ў і іншых ч. м.

**3** Асноўная **с і н т а к с і ч н а я ф у н к ц ы я** прыслоўяў – выступаць у ролі розных акалічнасцей, зрэдку – у ролі азначэння:

БПС ×  $\overbrace{\hspace{1cm}}$

Ад святла ў хаце было шаравата, даносілася гаворка на-польску.

Пры ўмове субстантывацыі прыслоўі могуць выконваць функцыю дзеяніка, дапаўнення:

Мы шчыра верылі ў наша шчаслівае Зайтра, а цяпер не верым і ў сёння.

Зрэдку прыслоўі м. б. выказнікам (кампанентам састаўнога іменнага выказніка):

Сястра замужам. Хата Змітрака была наводшыбе.

Прыслоўі часта **а м а н і м і ч н ы я** службовым часцінам мовы – прыназ-м, злучнікам, часціцам. Ёх трэба **адрозніваць**:

• Я ведаю, як рашыць гэту задачу. (Прыслоўе. Адказвае на пытанні: рашыць якім спосабам?, якім чынам?, як? Яго нельга апусціць без змены сэнсу паміж часткамі складаназалеж. сказа) Аналагічна: Як гукнеш – так і адгукнецца.

• Няма на свеце большае пашаны, (як) жыць з народамі думаю адной. (Параўнальны злучнік. Замяняецца сінонімам – параўн. злучнікам (чым))

Калі

• *не рыхтуешися рэгулярна і прапускаеш заняткі – не здзіўляйся нізкім адзнакам.* (Злучнік умоўны, яго лёгка замяніць на сінанімічны рускі злучнік *если*, які ніколі не бывае прыслоўем)

• *Ён ведаў, калі нашы прыйдуць.* (Прысл. Адказвае на пытанні: прыйдуць у які час?, калі? Можна замяніць прыслоўямі: хутка, сёння)

• *Пасярэдзіне стаяў настаўнік.* (Прысл. Адказвае на пытанне стаяў дзе?)

• *Пасярэдзіне школы стаяў настаўнік.* (Вытворны прыназоўнік, утвораны ад прыслоўя пасярэдзіне. Наз-к з прыназ-м адказваюць на пытанне стаяў дзе?)

**ЗАПОМНІЦЬ!** Тут прыназ. уключаецца ў сінанімічнае склонавае пытанне пасярэдзіне чаго? А ў склонавых пытанні ўключаюцца толькі прыназоўнікі!!!

• *Хата чыста падмецена.* (Прысл. Адказвае на пытанне падмецена як?)

• *На ўсёй чыста зямлі запанавала цішыня.* (Узмацняльная часціца, узмацняе значэнне займенніка ўсёй, самастойным членам сказа не з'яўляецца)

• *У лесе чыста, там яшчэ не ступала нага "цара прыроды".* (БПС, абазначае стан асяроддзя, з'яўляецца галоўным членам безасабовага сказа)

• *Ён проста не ведаў, што сказаць.* (Узмацняльная часціца, узмацняе значэнне выказніка не ведаў, самастойным членам сказа не з'яўляецца. Слова што – займеннік, на яго падае лагічны націск, адказвае на пытанне сказаць што?, можна замяніць назоўнікамі: праўду, усё)

• *Бацька зрабіў усё проста і хутка, аж не верылася.* (Прыслоўі, адказваюць на пытанне зрабіў як? Слова што – далучальны злучнік)

Прыслоўі трэба **адрозніваць** таксама ад аманімічных з імі БПС і кароткіх ці ўсечаных прыметнікаў: *Школу набудавалі далёка.* (Прысл. Адказвае на пытанне набудавалі дзе?) *Да*

школы яшчэ далёка. (БПС, абазначае суб'ектыўную ацэнку становішча, з'яўл. галоўным членам безасабовага сказа). Сягае ў мора далёка, у поле шырока. (Усечаныя прым.) *Возера відно, шапаценне чутно*. (Кароткія прым.) Руск.: *Прекрасное далёко, не будь ко мне жестоко*. (Назоўнік)

Прыслоўі *дзе, куды, адкуль* і займеннікі *хто, каторы, які, колькі* з'яўляюцца толькі злучальнымі словамі, злучнікамі не бываюць.

У сказе прыслоўе можа адносіцца да дз., дз-ка, дз-я, БПС, назоўніка, прыметніка, прыслоўя, напр.: *прыйшоў позна* (да дз.); *добра знаёмы* (да прым.); *аднойчы вечарам* (да прысл.); *размаўляў зусім на-даросламу* (да прысл.); *чытанне ўголос* (да наз.); *мяса на-французску* (да наз.); *сарочка навыпуск* (да наз.); *сабраны любоўна* (да дз-ка); *слухаў, стомлена ўсміхаючыся* (да дз-я); *у лесе стала зусім ціха* (да БПС).

## ② РАЗРАДЫ ПРЫСЛОЎ'ЯЎ ПА ЗНАЧЭННІ

Прыслоўі падзяляюцца на 2 асноўныя вялікія разрады: 1) **азначальныя**, 2) **акалічнасныя** і трэці пераходны, прамежкавы разрад – 3) **якасна-акалічнасныя**. Кожны з іх падзяляецца на больш дробныя падгрупы. А іменна:

### І. АЗНАЧАЛЬНЫЯ ПРЫСЛОЎ'І

падзяляюцца на **якасныя** і **колькасныя** (меры і ступені).

1. **ЯКАСНЫЯ** прыслоўі абазначаюць якасць дзеяння (прыметы). Адказваюць на пытанне *як?*, выконваюць ролю акалічнасці спосабу дзеяння: *асцярожна, балюча, весела, важна, глуха, гучна, жорстка, звонка, недарэчна, проста, радасна, святочна, сарамліва, смела, чароўна* і г. д. Усе яны ўтварыліся ад якасных прыметнікаў з дапамогай суфікса **-а**.

2. **КОЛЬКАСНЫЯ (МЕРЫ І СТУПЕНІ)** прыслоўі абазначаюць меру якасці, ступень інтэнсіўнасці дзеяння, адказваюць на пытанні: *як многа?, у якой ступені?, да якой ступені?, наколькі?:* *вельмі, надта, дужа, выключна, занадта, амаль, крыху, прыблізна, ледзь, шмат, даволі, зусім, мала, многа, цалкам, дашчэнту, дарэшты, удосталь, чуць.*

Значэнне меры могуць набываць і ўласна якасныя прыслоўі (1-й падгрупы), напр.: *Змест яго паэзіі глыбока народны. Журы высока ацаніла выступленне.*

## II. АКАЛІЧНАСНЫЯ ПРЫСЛОЎІ

абазначаюць розныя акалічнасці дзеяння. Сярод іх вылучаюцца **4 падгрупы**: прыслоўі **месца, часу, прычыны, мэты**.

1. Прыслоўі **МЕСЦА** ўказваюць на месца, кірунак, прас-торавую мяжу дзеяння. Адказваюць на пытанні: *дзе?, куды?, адкуль?, дакуль?:* *навокал, уверсе, блізка, побач, пасярэдзіне, дзесьці, наводшыбе, насупраць, знізу, угары, усюды, здалёк, дадому, наверх, улева, назад, дасюль, дзе, куды, адкуль, туды і інш.*

2. Прыслоўі **ЧАСУ** ўказваюць на час, працягласць, часавую мяжу дзеяння. Адказваюць на пыт.: *калі?, як доўга?, з якога часу?, да якога часу?:* *вечарам, даўно, зімой, увосень, летам, летась, ноччу, навек, заўсёды, позна, потым, учора, штогод, спачатку, здаўна, спрадвеку, дагэтуль, дасюль, давеку, калі і пад.*

3. Прыслоўі **ПРЫЧЫНЫ** ўказваюць на прычыну, падставу дзеяння. Адказваюць на пытанні: *чаму?, з якой прычыны?, на якой прычыне?:* *чаму, чамусьці, таму, навошта, завошта, здуру, спрасоння, сослепу, знянацку, знячэўку, без дай прычыны і інш.*

4. Прыслоўі **МЭТЫ** ўказваюць на мэту дзеяння. Адказваюць на пытанні: *навошта?, для чаго?, з якой мэтай?:* *знарок, назло, наўмысна, ненаўмысна, наперакор, напаказ, насмех, сумы□ся, сумы□слу і інш.*

Групы 1 і 2 вялікія па аб'ёме, а 3 і 4 нешматлікія.

Усе акалічнасныя прыслоўі выконваюць ролю адпаведных акалічнасцей: месца, часу, прычыны, мэты.

### Ш. ЯКАСНА-АКАЛІЧНАСНЫЯ ПРЫСЛОЎІ

У іх значэнне **якаснай** характарыстыкі спалучаецца з акалічнаснымі значэннямі **спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці**. У адпаведнасці з гэтымі акалічнаснымі значэннямі якасна-акалічнасныя прыслоўі падзяляюцца на 3 падгрупы: 1) прыслоўі спосабу дзеяння, 2) параўнальныя і 3) сумеснасці.

1. Прыслоўі **СПОСАБУ ДЗЕЯННЯ** абазначаюць якасць дзеяння з указаннем на спосаб яго ўтварэння: *бягом, шэптам, моўчкі, пехатой, раптам, навыварат, уброд, цішком, вярхом, накрыж* і пад.

2. Прыслоўі **ПАРАЎНАННЯ** абазначаюць якасць дзеяння шляхам параўнання: *клубком, віхрам, кулём, роем, па-брацку, па-суседску, па-ранейшаму, па-нашаму* (= 'як клубок', 'як віхор' і г. д.).

3. Прыслоўі **СУМЕСНАСЦІ** абазначаюць якасць дзеяння з указаннем на сумеснасць яго выканання: *удвух, удзвюх, удвайх, утрох, утраіх, учатырох, учацвярых, гуртам, оптам* і пад.

Усе якасна-акалічнасныя прыслоўі адказваюць на пытанні **як?, якім чынам?, якім спосабам?** і з'яўляюцца акалічнасцямі спосабу дзеяння.

Якасна-акалічнасныя прыслоўі **спосабу дзеяння** па сэнсе вельмі блізкія да **якасных** прыслоўяў. Яны адказваюць на адно і тое ж пытанне **як?**, з'яўляюцца ў сказе адным і тым жа членам сказа – акалічнасцю спосабу дзеяння. Параўнайма:

*ішлі ціха* (якаснае) і *ішлі цішком* (спосабу дзеяння); аналагічна: *маўкліва* і *моўчкі*; *таемна* (*таямніча*) і *ўпотаі*.

**Для размежавання** прыслоўяў **якасных** і **спосабу дзеяння** трэба кіравацца наступным:

**Я к а с н ы я** прыслоўі ўтвараюцца ад якасных прыметнікаў і заўсёды маюць суадносныя пары: *ціха* ← *ціхі*,

добра ← добры, выдатна ← выдатны, прыгожа ← прыгожы  
і г. д. Якасныя прыслоўі, утварыўшыся ад якасных прыметнікаў, заўсёды захоўваюць гэтак значэнне якасці.

Прыслоўі ж **спосабу дзеяння** хоць і блізкія па значэнні да якасных, але адрозніваюцца ад іх тым, што ўтвораны не ад якасных прыметнікаў, а ад назоўнікаў ці дзеясловаў і не маюць суадносных якасных прыметнікаў. Суадносячыся з назоўнікамі ці дзеясловамі, прыслоўі спосабу дзеяння захоўваюць значэнне дзеяння. Параўнайма:

*ішоў хутка* (ёсць суадносны прым. *хуткі* – якаснае прысл.);  
*рушыў падбегам* (ёсць суадносны назоўнік *бег* у Т. скл. з прыназ-м *пад*, а таксама дз. *падбегчы*, а якаснага суадноснага прыметніка няма; захоўвае адценне дзеяння – гэта прыслоўе спосабу дзеяння). Аналагічна:

*гаварыў ціха* (ёсць суадносны прыметнік *ціхі* – якаснае);  
*гаварыў шэптам* (ёсць суадносны назоўнік *шэпт* у Т. скл. і дз. *шаптаць*; захоўвае адценне дзеяння – прысл. спос. дзеяння).

### ③ СТУПЕНІ ПАРАЎНАННЯ ПРЫСЛОЎЯЎ

**Якасныя** адпрыметнікавыя прыслоўі, як і якасныя прыметнікі, могуць мець ступені параўнання – вышэйшую і найвышэйшую, кожная з іх мае па 2 формы – простую і складаную, т. ч., як і ў прым., усяго 4 ф. ступеней параўнання:

**1. Простая ф. вышэйшай ступені параўнання** ўтвараецца пры дапамозе суфіксаў *-ей, -эй, -ай* ад зыходных прыслоўяў на *-а (-о)*. Пры гэтым, як і ў прыметнікаў, адбываецца чаргаванне зычных: *ціха* → *цішэй*, аналагічна: *цяжэй*, *даражэй*, *лягчэй*, *ярчэй*, *мякчэй*, *актыўней*, *ахвотней*. Як і ў прыметнікаў, адбываецца выпадзенне суфіксаў *-к, -ок, -ёк*: *далёка* → *далей*, аналагічна: *вышэй*, *бліжэй*, *карацей*, *ніжэй*, *радзей*, *шырэй*.

Прыслоўі *мала, многа, добра, дрэнна* форму вышэйшай ступені параўнання ўтвараюць шляхам суплетывацыі асноў: *мала* → *менш* (*меней*), аналагічна: *больш* (*болей*), *лепш* (*лепей*),

горш (горай). Формы з суфіксам **-ш** ужываюцца часцей, чым з суфіксамі **-ей, -ай**.

2. **Складаная ф. вышэйшай ступені параўнання** ўтвараецца шляхам далучэння да прыслоўяў слоў **больш** (**болей**), **менш** (**меней**), напр.: заўзята → **больш** заўзята.

Складаныя формы могуць утварацца ад усіх якасных прыслоўяў, але практычна ўжываюцца тады, калі немагчыма ўтварэнне простых (сінтэтычных) формаў.

3. **Простая ф. найвышэйшай ступені параўнання** ўтвараецца пры дапамозе прыстаўкі **-най** ад простай формы вышэйшай ступені параўнання, напр.: мацней → **наймацней**, лепш → **найлепш**.

4. **Складаная ф. найвышэйшай ступені параўнання** ўтвараецца шляхам далучэння да зыходных прыслоўяў слоў **найбольш**, **найменш**, напр.: заўзята → **найбольш** заўзята; аналагічна: **найбольш** рашуча, **найменш** важна.

Якасным прыслоўям, як і якасным прыметнікам, уласцівы **формы суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці** (павелічальна-ўзмацняльныя і памяншальна-ласкальныя):

а) *чысценька, нізенька, памаленечку, ранюсенька, ціхусенька*; б) *страшэнна, высачэзна, высозна*; в) *малавата, пазнавата*.

#### ④ УТВАРЭННЕ ПРЫСЛОЎЯЎ

Спосабы ўтварэння прыслоўяў разнастайныя. Гаворачы пра ўтварэнне прыслоўяў, неабходна **адрозніваць сінхранічнае і дыяхранічнае словаўтварэнне** (а гэтага не ўлічваюць часта і аўтары дапаможнікаў па марфалогіі).

**Сінхранічна** наступныя прыслоўі **невыворныя**: *сёння, сёлета, аберуч, стрымгалоў* і пад. А **дыяхранічна** (этымалагічна) яны складаныя, **выворныя**.

**Дыяхранічна** прыслоўі *мякка, добра, лёгка* і г. д. – гэта пераход кароткіх прыметнікаў у прыслоўі; *летам, зімой*,



*вечарам, раніцай, дома* і г. д. – пераход назоўнікаў у прыслоўі. А **сінхранічна** (з пункту погляду сучаснай мовы) – гэта суфіксацыя.

**Гістарычна** (дыяхранічна) прыслоўі *ўвесну, знізу, здаўна, па-ваеннаму, па-нашаму, наверх* Ø, *накрыж* Ø, *утрох* – гэта адвербіялізацыя, а **сінхранічна** гэта разнавіднасць афіксацыі (**прыставачна-суфіксальныя** ўтварэнні ад назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў).

---

## **ТЭМА: БПС (БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ)**

### **П Л А Н:**

1. Агульная характарыстыка БПС.
2. Разрады БПС па значэнні.
3. Разрады БПС паводле паходжання (утварэння).
4. Пытанне пра БПС у лінгвістычнай літаратуры.

### **Л І Т А Р А Т У Р А:**

1. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., дапрац.— Мн., 1980.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча.— Мн., 1997.
3. Шуба П. П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў.— Мн., 1987.
4. Шуба П. П. Лекцыі па беларускай марфалогіі.— Мн., 1975.
5. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове.— 2-е изд. — М., 1972.
6. Грамматика современного русского литературного языка.— М., 1970. Т. 1.

## ① АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА БПС

Безасабова-прэдыкатыўныя словы (скарочана БПС) – гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае недынамічны стан прыроды, асяроддзя, чалавека, жывой істоты ці ацэнку стану або становішча з якога-небудзь боку і выступае ў функцыі галоўнага члена ў безасабовым сказе.

Напр.: • Ветрана і золка, а дажджу дык лішак (Панч.). – У гэтым сказе БПС ветрана і золка абазначаюць стан прыроды, а БПС лішак абазначае аб’ектыўную ацэнку стану з боку меры. • У лесе глуха, цесна стала, і смуткам цісне лес Міхала, і нейк маркотна ў гэтым боры... (К-с). – Тут БПС глуха, цесна, маркотна абазначаюць стан асяроддзя і псіхічны стан чалавека. • І прыкра нам было, што год замала, каб у тайгу пайсці шукаць руду; і боязна было, што ўсе рэкорды адгрукаюць без нас, што стратасферу вучоныя падзяляць між сабой; і крыўдна нам было, што на планеце – два полюсы, і тыя ўжо адкрыты (Панч.). – Тут БПС прыкра, боязна, крыўдна са значэннем псіхічнага стану чалавека; такія БПС на ~~а~~ не трэба блытаць з аманімічнымі прыслоўямі, напр., з падкрэсленым у сказе прыслоўем замала, якое разам з назоўнікам год утварае колькасна-іменнае спалучэнне ў ролі дзейніка ў двухсастаўным эліптычным сказе, у якім выказнік апушчаны, але падразумяваецца (’споўнілася’, ’мінула’).

Тэрмін ”безасабова-прэдыкатыўныя словы” не з’яўляецца агульнапрынятым у лінгвістычнай навуцы. У рускім мовазнаўстве больш пашыраны тэрмін ”катэгорыя стану”, або ”словы катэгорыі стану” (”катэгорыя становлення”, ”слова катэгорыі становлення”), які ў беларускім мовазнаўстве з’яўляецца няўдалым, бо ён аманімічны з тэрмінам ”катэгорыя стану” ў дзеясловаў. [У рускай мове такой аманіміі няма, паколькі адпаведная граматычная катэгорыя дзеяслова называецца ”залог”]. Для называння гэтай часціны мовы выкарыстоўваюцца таксама тэрміны ”прэдыкатыўныя прыслоўі” і ”прэдыкатывы”. Замацаванасць за БПС сінтаксічнай функцыі галоўнага члена вызначыла іх назву — ”прэдыкатывы”, ”безасабова-прэдыкатыўныя словы”. А назва ”катэгорыя стану” вызначылася іх значэннем: яны абазначаюць стан або ацэнку стану.

Кожны з пералічаных тэрмінаў па-свойму няўдалы, а іменна:

- 1) тэрміны "катэгорыя стану" і "словы катэгорыі стану", як вышэй гаварылася, няўдалыя з-за сваёй аманімічнасці з назвай граматычнай катэгорыі дзеяслова; акрамя таго, яны сваёй структурай адрозніваюцца ад аднаслоўных назваў іншых часцін мовы ("назоўнік", "прыметнік" і г. д.);
- 2) тэрмін "безасабова-прэдыкатыўныя словы", па-першае, таксама неаднаслоўны; а па-другое, з уключэннем у тэрмін азначэння "словы" гэты лексіка-граматычны клас як бы пазбаўляецца права называцца часцінай мовы;
- 3) тэрмін "прэдыкатыўныя прыслоўі" (у Гр.-70), па-першае, неаднаслоўны; а па-другое, неправамерна адносіць гэты клас слоў у разнавіднасць прыслоўяў, бо пры такім падыходзе не ўлічваецца семантычная, марфалагічная і сінтаксічная спецыфіка БПС; акрамя таго, словы, аманімічныя з прыслоўямі на  $\hat{a}$ , — гэта толькі частка слоў, якія ўваходзяць у разрад БПС;
- 4) тэрмін "прэдыкатывы" хоць і аднаслоўны, але таксама няўдалы, бо прэдыкатыў — гэта любы выказнік, ён можа быць выражаны і спрагальнай формай дзеяслова, і інфінітывам, і назоўнікам, і прыметнікам, і іншымі ч. м.

Такім чынам, з усіх тэрмінаў найбольш дакладным і прымальным з'яўляецца аднаслоўная абрэвіятура БПС, нязручнасць у выкарыстанні якой толькі ў яе нязменнасці.

Граматычныя рысы БПС — гэта адсутнасць формаў скланення і спражэння. Ужыванне звязкі пры БПС не можа служыць падставай для заключэння, быццам гэтыя словы маюць марфалагічна выражаныя значэнні ц. ч., пр. ч. і буд. часу, як гэта сцвярджаецца некаторымі мовазнаўцамі<sup>1</sup>: Добра было летась, на пачатку кастрычніка, у маёй, з двума сябрамі, паездцы на Петрыкаўшчыну (Брыль). (Тут звязка было ўжыта ў пр. часе). І ад успаміну гэтага робицца неяк па-новаму сумна (Брыль). (Звязка робицца выражае значэнне ц. ч.). Пад гэтымі соснамі неяк асабліва ўтульна і нават цёпла (І. Шам.). Заўсёды ў лесе добра мне: у ім так ціха, урачыста, калі прытоіцца ўсё чыста і ветрык нават не дыхне (К-с). (У двух апошніх сказах нулявыя звязкі ўказваюць на ц. ч.).

<sup>1</sup> Гл.: Чеснокова Л. Д., Печникова В. С. Современный русский язык: Теория. Анализ языковых единиц: В 3-х ч.: Ч. II: Морфология.— Ростов-на-Дону, 1997.  
Чеснокова Л. Д. Русский язык: Трудные случаи морфологического разбора.— М., 1991.

БПС з суфіксам  $\hat{a}$ , знешне падобныя да кароткіх прыметнікаў і да якасных прыслоўяў, могуць мець простыя і складаныя **формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання**. Гэтыя формы ўтвараюцца пры дапамозе тых жа суфіксаў і прыставак, што і ступені параўнання аманімічных прыслоўяў:

*Учора было **халадна**, сёння **халадней**, чым учора, але **найхаладней** – пазаўчора. Сёння **больш халадна**, чым учора. **Найбольш халадна** бывае на чамі. У пушчы птах лясны лятае нізам, дзе **прастарней**, няма сукоў-галін (Гілевіч); Але з ім [маладзіком] было неяк **веселей**, нібы хто жывы рупна праводзіў іх у гэтай дарозе (В. Б.).*

БПС на  $\hat{a}$  могуць мець **формы суб'ектыўнай ацэнкі**: *лёгенька, цёпленька, сухенька, ціхенечка, ціхутка*. Могуць мець таксама і **формы непаўнаты якасці**: *на дварэ халаднавата, на душы сумнавата*.

БПС, з'яўляючыся нязменнай часцінай мовы, не могуць уступаць у сувязь дапасавання ці кіравання з іншымі словамі ў сказе. Выступаючы ў ролі галоўнага члена сказа, яны самі **патрабуюць ад дзеяслова ўжывання ў адзіна магчымай форме — у інфінітыве**: ***Трэба** дома **бываць** часцей, **трэба** дома **бываць** не госцем... (Р. Б.) **Як лёгка** наперад **глядзець**, калі табе **дваццаць**. **Адзвоніць** асення **медзь** – **як цяжка** назад **аглядацца**... (В. Зуёнак).*

БПС могуць кіраваць **назоўнікамі** або **займеннікамі**, патрабуючы ад іх Д. склону: ***Будзе любя** зроку ў **сіняву ўпіцца** (К. Крап.).*

## ② РАЗРАДЫ БПС ПА ЗНАЧЭННІ

Безасабова-прэдыкатыўныя словы могуць абазначаць:

- 1) **стан прыроды**: *цёпла, халадна, марозна, сцюдзёна, зорна, мясячна, ветрана, светла, змрочна, цемнавата і г. д.*:  
*На дварэ даволі халадна (І. Шам.); Стала па-летняму цёпла (Грах.); У наветры яшчэ сыра (Я. Скр.); Ветрана з ранку да вечара (Вярц.); З вечара было зорна (К. Ч.);*
- 2) **стан асяроддзя**: *цёпла, халадна, утульна, чыста, сыра, накурана, брудна і інш.*: *У старой хаце было цёмна і гарача (К. Ч.); Пакойчык невялічкі, у ім чыста, утульна (Сач.); У бліндажы было цёмна і ціха (В. Б.); У гумне было суха і чыста (К. Ч.); Ціха і маўкліва ў заснежаным лесе (Вольскі);*

- 3) фізічны стан жывых істот, псіхічны стан чалавека: *холадна, цёпла, балюча, крыўдна, смешна, трывожна, неспакойна, весела, сумна, страшна, боязна, няўтульна, прыемна, добра* і пад.:
- Каню □ лёгка; Ад вялікага кажуща Даніку цяжка ў плечы і мокра за спіной (Брыль); Ехалі. На душы было неяк святочна (Янк.); Ад гэтага смеху старому лягчэй на душы (Бяд.); Калі ж спакойна на душы, парожнім словам не грашы (Грах.); Стала не па сабе – і крыўдна, і злосна (Пестр.); У дрымотнай душы было то неспакойна, то клопатна, то радасна (І. М.); Добра ўлетку ў пушчы (Вольскі); Сумна восенню ў пустым полі (К.Ч.); Самотна аднаму ў хаце вечарам (Пташ.);*
- 4) аб'ектыўную ці суб'ектыўную ацэнку стану, я.- н. становішча: *у возеры глыбока, у рачуліцы мелка, у канаве вузка, цесна, у полі прасторна; Да лесу было яшчэ далёка (Маўр); Да рэчкі было недалёка (К.Ч.); На пустой палянцы стала людна (І. М.); У лузе было пуста і бязлюдна (К-с); Шкада мне злёнай нівы, што шуміць у полі (К-с); "Вядома, бацькаўшчыны шкода", – сказаў Антось у тоне згоды (К-с); Калі рыбна, то і юшна (Прыказка); Калі камарна, то і хлебна (Прыказка); Будзе летам грыбна, смольна, муравейна. Будзе траўна, хлебна, будзе галасіста (Панч.);*
- 5) ацэнку стану з боку меры: *Расы ўсюды многа (К-с); Песень скрозь у нас багата (Панч.); Няўжо табе мала? Гэтага ім недастаткова; Яму ўжо даволі (дастаткова, досыць);*
- 6) ацэнку стану ці становішча з маральна-этычнага боку: *І нам не сорам Мінскам пахваліца (Панч.); Сорам на вуліцу выйсці! Смех сказаць такое! Табе не сорамна? Грэх! Страх! Дзіва! Ганьба! Страхоце! Жах!*
- 7) мадальную ацэнку стану ў адносінах неабходнасці, магчымасці: *трэба, варта, можна, нельга, льга (устарэлае), неабходна, патрэбна, магчыма, немагчыма: Трэба было думаць пра начлег (Шам.); Патрэбна знішчыць зброю на зямлі, узброіўшы сумленнем дыпламатаў (Грах.); Паказвацца цяпер на вуліцы не варта (Пестр.); Там немагчыма выйсці; Нельга народ у няволі трымаць (К-с); Стаяла лета, блізкае да восені. Можна ўжо было есці яблыкі (В. Адамч.);*
- 8) мадальна-валявыя імпульсы: *Ахвота табе з ім звязвацца! Яму неахвота ўставаць; Лянота ўзяцца за што-небудзь;*
- 9) ацэнку стану (або неабходнасць праяўлення волі) з пункта погляду часу яго здзяйснення:

*Пара* было *снедаць* (А. Жук); *А дзень канчаецца тым часам, пара* падумаць пра начлег (К-с); *Нам час* у дарогу (Панч.); *Было ўжо до-сыць позна* (К-с); *Рана* яшчэ *сеяць*; *Позна* пра гэта гаварыць!

10) ацэнку становішча з боку зрокавых ці слыхавых успрыняццяў: відно, чутно (чу□тна), відаць, чуваць, чуць:

*На вуліцы ўжо было відно* (Саб.); *Не чутно* ні крокаў, ні галасоў, ні гукаў, нават мароз не трашчыць (І. М.); *І здаецца, зязюля даўно адкувала, і не чу□тна* за вокнамі звону вясны (Грах.); *Стала так ціха, што чуваць* было, як шапоча лісце таполяў на вуліцы (Хадк.); *Ад завеі не было відаць* агнёў нават недалёкіх вёсак... (І. М.); *Зімняе неба сонейкам беліцца, вецер нямец, хмар не відаць* (К-с); *Быў гэты вечар веснавы, і чуць* было здалёк, як звонкім рэхам цішыню разбіў мой паплавок. *У хаце чуваць* дым ад махоркі. *Відаць* пасля, як ён цягнецца адразу ў печ у чалеснік (Пташ.);

**Заўвага.** Слова *відаць, чуваць відно, чутно* могуць ужывацца не толькі ў безасабовых сказах у ролі галоўнага члена, але і ў двухсастаўных сказах у ролі выказніка. Гл., напр., у апошнім кантэксте: чуваць дым. Параўнаем таксама аналагічныя прыклады:

1. *Удалечыні відаць былі хаты* – тут слова *відаць* з’яўляецца выказнікам у двухсастаўным сказе, сінанімічным прыметніку *відны*□.

2. *Хлапчуку відаць было ўсю вёску* – тут БПС *відаць* з’яўляецца галоўным членам у безасабовым сказе.

### ③ РАЗРАДЫ БПС ПА ПАХОДЖАННІ (УТВАРЭННІ)

БПС узніклі на базе прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў, дзеясловаў. За кошт гэтых часцін мовы папаўняюцца безасабова-прэдыкатыўныя словы і зараз. БПС, якія ўтварыліся даўно і страцілі непасрэдна сувязі з іншымі часцінамі мовы, у сучаснай мове лічацца невытворнымі. Т. ч., паводле паходжання (утварэння) БПС падзяляюцца на 2 групы: **1) невытворныя, або ўласна БПС, і 2) вытворныя.**

**1.** Марфалагічным ядром БПС з’яўляюцца невытворныя словы, або ўласна БПС, якія не могуць быць аднесены ні да адной з іншых часцін мовы (што, дарэчы, яшчэ раз пацвярджае недакладнасць тэрміна ”прэдыкатыўныя прыслоўі”). Гэта словы *трэба, можна, нельга, шкада, сорамна, боязна, юшна* і некаторыя іншыя. У асноўным яны

абазначаюць мадальную ацэнку стану і таму падобны семантыкай да мадальных слоў. Але граматычныя характарыстыкі іх розныя.

**2. Вытворныя БПС** яшчэ не страцілі жывых словаўтваральных сувязей з прыметнікамі, назоўнікамі, прыслоўямі, дзеясловамі. Гэта наступныя 4 падгрупы:

1) Самы аб'ёмны пласт слоў – БПС на  $\hat{a}$ , знешне (па форме) аманімічныя з кароткімі прыметнікамі і з прыслоўямі на  $\hat{a}$ . Утварыліся і ўтвараюцца такія БПС ад **якасных прыметнікаў** пры дапамозе суфікса  $\hat{a}$ . Гэта словы *суха, дымна, шумна, весела, змрочна, балюча* і г. д., а таксама на  $\hat{a}$ : *відно, чутно*.

Аманімічнасць такіх БПС з прыслоўямі на  $\hat{a}$  не дазваляе гаварыць пра іх паходжанне ад прыслоўяў, таму што **асноўнае лексічнае значэнне** тых і другіх разыходзіцца. У якасці асноўнага лексічнага значэння прыслоўяў замацавалася **пераноснае значэнне** прыметніка, а ў БПС – **прамое значэнне** адпаведнага прыметніка. Акрамя таго, многія такія БПС на  $\hat{a}$  не маюць адпаведнікаў сярод прыслоўяў (а значыць, не маглі ад іх утварыцца), але маюць адпаведнікі сярод прыметнікаў, тыпу *зорна, хлебна, душна, млосна, моташна, вусцішна, неабходна, патрэбна, зелена, рыбна, смольна* і інш. Параўнайма:

Прыметнікі. Прыслоўі	БПС
а) На дварэ <u>цёплае</u> надвор'е. — Тут прамое значэнне прыметніка ('тэмпературныя прыкметы').  Сёння <u>месячная</u> ноч. — Прамое значэнне прыметніка.	На дварэ <u>цёпла</u> . — БПС абазначае стан прыроды з боку тэмпературных прыкмет; значыць, яно ўтворана ад прамога значэння прыметніка.  Сёння <u>месячна</u> . — БПС утворана ад прыметніка (адпаведнага прыслоўя ў мове няма).
б) Ён <u>цёпла</u> навітаўся. — Прыслоўе ўтворана ад пераноснага значэння прыметніка <u>цёплы</u> ('прыязна').  Дзеці <u>горача</u> спрачаліся. — Прыслоўе ўтворана ад пераноснага значэння прыметніка <u>гарачы</u> ('запальчыва, страсна').	У накой <u>цёпла</u> . — Утворана ад прамога значэння прыметніка <u>цёплы</u> ('стан асяроддзя з боку тэмпературных прыкмет').  Мне <u>стала гарача</u> . — БПС утворана ад прамога значэння прыметніка <u>гарачы</u> ('фізічны стан чалавека з боку тэмпературных прыкмет').

2) Ад **назоўнікаў** утварыліся БПС *час, пара, грэх, смех, ахвота, лягота, сорам, ганьба, дзіва, страх, страхоце, жах, жахоце* і некаторыя іншыя. Пры пераходзе ў БПС назоўнікі страчваюць не толькі значэнне прадметнасці, але і здольнасць змяняцца па склонах;

паслабляюцца значэнні роду і ліку. Пры такіх словах звязка пр. часу ўжываецца ў форме н. р. незалежна ад роду былога назоўніка: *пара было ехаць; грэх □ было падумаць*. І толькі ў асобных выпадках такія БПС захоўваюць здольнасць мець дапасаванае азначэнне з самай агульнай семантыкай: *Самая пара сказаць пра гэта*.

3) Ад прыслоўяў паходзіць нешматлікая група БПС: *рана, позна, мала, многа, дастаткова, досыць, даволі, далёка, блізка*.

4) Ад інфінітываў паходзяць усяго тры БПС: *відаць, чуваць, чуць*. Слова *відаць, чуваць* – нязменныя, яны не спрагаюцца, таму іх не варта адносіць да дзеясловаў нават у тых выпадках, калі яны ўжываюцца ў двухсастаўных сказах, напр.: *З-пад хвой-красунь, як на далоні, відаць і хаты, і двары (К-с)*.

Трэба не змешваць і адрозніваць БПС і аманімічныя самастойныя ч. м., ад якіх БПС утварыліся. Параўнайма, напр.:

- *Удалечыні відно было возера*. – Тут кароткі прыметнік *відно* ў ролі выказніка ў двухсастаўным сказе, ён змяняецца па родах і ліках: *відзён □ луг, відна рэчка, відны хаты*.

- *Каля акна яшчэ відно*. Тут БПС у ролі галоўнага члена безасабовага сказа, яно нязменнае, абазначае ацэнку стану з боку зрокавых успрыняццяў.

#### ④ ПЫТАННЕ ПРА БПС У ЛІНГВІСТЫЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

БПС, на спецыфіку якіх упершыню ўказаў акад. Л. У. Шчэрба і якія ўвёў у сістэму знамянальных часцін мовы акад. В. У. Вінаградаў, вызначыўшы іх месца ў гэтай сістэме і апісаўшы іх спецыфічныя ўласцівасці, доўгі час выклікалі шматлікія дыскусіі адносна магчымасці іх выдзялення ў якасці асобнай часціны мовы. Аднак спецыфіка гэтай групы слоў настолькі вялікая, што нават у тых працах, у якіх па сённяшні дзень не прызнаецца іх самастойнасць як часціны мовы, яны выдзяляюцца ў спецыяльную групу прэдыкатываў і адзначаецца іх адарванасць ад прыслоўяў, хаця статус гэтай групы слоў у сістэме часцін мовы не вызначаецца аўтарамі такіх прац (гл., напр., "Краткую русскую грамматику" — М., 1989, с. 261). І хоць у лінгвістаў пакуль што няма адзінага пункта погляду на гэту групу слоў,



хоць канчаткова не вырашана пытанне аб вылучэнні іх у асобную часціну мовы, усё ж услед за многімі вялікімі вучонымі **мы прызнаём БПС асобнай знамянальнай часцінай мовы**. Сама назва гэтага класа слоў, як вышэй было намі сказана, канчаткова не замацавалася ў лінгвістычнай навуцы, што таксама сведчыць пра іх маладаследаванасць.

**Л. У. Шчэрба** у клас слоў катэгорыі стану ("категории состояния") **уключаў і прыслоўі** тыпу *замужем, начеку*, **і прыметнікі** тыпу *должен, намерен*, **і спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі** ў ролі выказніка тыпу *без памяти, не в духе*, і інш. У выніку атрымалася, што ў адну групу аб'яднаны разнародныя словы з агульнасцю толькі сінтаксічнай функцыі (выказніка) і агульнасцю семантыкі (значэнне стану), без агульнасці ўнутранага адзінства (без агульнасці граматычных катэгорый).

**В. У. Вінаградаў** таксама адносіў да катэгорыі стану ("категории состояния") **кароткія прыметнікі** тыпу *рад, горазд* і пад., хаця яны змяняюцца па родах і ліках і ўжываюцца ў асабовых сказах.

У выніку вострай дыскусіі ў 1954 - 57 гг. паміж лінгвістамі (**А.В. Ісачанка, М.С. Паспелаў, Е.М. Галкіна-Федарук, А.Б. Шапіра, Ф. Траўнічак** і іншыя) вызначыліся прыхільнікі лічыць БПС самастойнай часцінай мовы і прыхільнікі супрацьлеглага пункта погляду. У "Грамматике современного русского литературного языка – 70" і "Русской грамматике – 80" гэтыя словы лічацца **сінтаксічнымі дэрыватамі** назоўнікаў і прыслоўяў. Але ж, як вышэй намі адзначалася, з прыслоўямі словы на **-а** супадаюць толькі фармальна, а семантыкай не супадаюць (прыслоўі суадносяцца з пераноснымі значэннямі прыметнікаў, а БПС — з прамымі). Ды і валентнасць, і функцыя ў сказе — гэта дзве важныя катэгорыі для вызначэння любой **часціны мовы**, а не сінтаксічных дэрыватаў.

Т. ч., па сённяшні дзень тут для будучых філолагаў-навукоўцаў ёсць яшчэ "белыя плямы" для даследавання, бо і па сёння не існуе поўнай згоды адносна таго, якія словы ўключаць у гэту часціну мовы (які аб'ём яе) і якімі шляхамі яна папаўняецца.

---

## НЯПОЎНАЗНАМЯНАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

Да няпоўназнамянальных слоў адносяць звязкі і службовыя ч. м. (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы).

Звязкі – гэта пераходная паміж самастойнымі і службовымі часткамі мовы. Звязкі набліжаюцца да службовых слоў. Гэта дапаможныя дзеясловы, якія звязваюць дзейнік з іменным выказнікам у двухсастаўным сказе. Напр.: Ён з’яўляецца кіраўніком аб’яднання. Хутка я стану педагогам.

Мадальныя словы ў агульную колькасць частак мовы не ўключаюцца. Яны, як і гукаперайманні, па-за межамі ч. м.

# ТЭМА: З В Я З К І

## ПЛАН:

1. Паняцце пра звязкі як часціну мовы.
2. Віды звязак.

ЛІТАРАТУРА тая ж, што і да тэмы "БПС".

## ① ПАНЯЦЦЕ ПРА ЗВЯЗКІ ЯК ЧАСЦІНУ МОВЫ

**З в я з к і** – гэта службовыя словы дзеяслоўнага паходжання, якія ўжываюцца для выражэння часу і ладу састаўнога недзеяслоўнага выказніка, напр.: *Яна з'яўляецца аматарам спорту. Шчасце – гэта заўсёды нейшта недасягальнае (Я.Сін.). Ты студэнт.* (У двух апошніх сказах звязкі нулявыя)

Звязкі захоўваюць асноўныя формы, уласцівыя дзеяслову, і гэтай зменнасцю адрозніваюцца ад астатніх службовых слоў, найважнейшай граматыч. прыметай якіх з'яўл. нязменнасць.

У "Беларускай граматыцы - 85" звязкі адносяцца да службовых часцін мовы. Але гэта **пераходны паміж самастойнымі і службовымі** тып часціны мовы, а іменна:

1) як і самастойныя ч. м., звязкі **змяняюцца** (спрагаюцца), большасць валодаюць **выразнай семантыкай**;

2) з другога боку, як і ў службовых ч. м., у іх **роля службовая** — яны **звязваюць** дзейнік з выказнікам (адсюль і іх назва).

У састаўным выказніку асноўнае лексінае значэнне выражаецца выказальным словам, а граматычныя значэнні – звязкай.

Асноўная прымета звязак, у адрозненне ад дзеясловаў, – гэта поўная або частковая страта лексічнага значэння, што вядзе да ператварэння знамянальнага слова ў службовае.

## ② ВІДЫ ЗВЯЗАК

У залежнасці ад ступені страты лексічнага значэння вылучаюцца **тры віды (тыпы) звязак**:

**1. Звязка незнамянальная (або абстрактная).** Яна ўсяго адна – гэта слова **быць**. Яна лексічна пустая, не мае лексічнага значэння, напр.: Ён будзе настаўнікам (буд. ч.). Ён быў настаўнікам (пр. ч.). Ён настаўнік (ц. ч.; тут звязка нулявая).

Звязка **быць** мае час, лад. Стану не мае; траціць катэгорыю трывання, спражэння.

Звязку **быць** трэба адрозніваць ад паўназначнага дзеяслова **быць**, які ўжываецца са значэннямі 'прысутнічаць', 'быць (мецца) у наяўнасці', напр.: Ён быў (будзе) на вечары (паўназначны дзеяслоў, = 'прысутнічаў'). У яго былі (будуць) грошы (паўназначны дзеяслоў, = 'мелся ў наяўнасці'). Ён будзе ўсхваляваны (звязка). Мне будзе сумна (звязка).

Звязка **быць** у форме цяп. часу **ёсць** звычайна не ўжываецца. Такі пропуск яе ў цяп. часе называецца **нулявой звязкай**: Дзень Ø смякотны.

**2. Паўзнамянальныя звязкі (або паўабстрактныя)** у значнай ступені (напалову) трацяць сваё лексічнае значэнне зыходнага дзеяслова. Гэта словы: **стаць, становіцца, лічыцца, уяўляцца, здавацца, здацца, з'яўляцца, рабіцца, называцца, бываць** і іншыя. Іх таксама трэба адрозніваць ад паўназначных дзеясловаў. Параўнайма:

Ён стаў каля дошкі. Стаў посуд у шафу – паўназначныя дз. Дзень стаў даўжэйшым. Алег стаў журналістам – звязкі.

Атрад здаўся ў палон – дз. Бераг здаўся знаёмым, калісьці мною бачаным – звязка. Усё ў дзяўчыны робіцца хутка [= 'выконваецца'] – дзеяслоў. Восенню дні робяцца карацейшымі – звязка. Ён робіцца (становіцца) злым, хмурым – звязка.

**3. Знамянальныя звязкі (або паўназначныя)** – гэта знамянальныя дзеясловы **руху** ці **стану** ў ролі звязак: **хадзіць, сядзець, стаяць, ляжаць, ісці, вяртацца, вярнуцца, бегчы, жыць** і г. д. У такіх дз-х у ролі звязак не траціцца, а толькі трохі паслабляецца асноўнае лексічнае значэнне. Параўнайма:

Я хаджу па лясках, па гаях – дзеяслоў. Я хаджу закаханы ў твае краявіды – звязка. Ты вярнуўся дамоў – дзеяслоў. Ты вярнуўся вясёлы, ўзрадаваны – звязка. Студэнт сядзіць галодны – звязка.

**Не** **блытаць** знамянальныя звязкі з паўназначнымі **фазавымі** дзеясловамі, якія ўказваюць на пачынальнасць, заканчэнне дзеяння (*пачаць, пачынаць, пакінуць, стаць, перастаць*), а таксама з дзеясловамі з **мадальным** значэннем (*хацець, збірацца, жадаць, умець, меркаваць, думаць, спрабаваць, магчы, загадаць*), якія ўжываюцца з **інфінітывамі** ў складзе **састаўнога дзеяслоўнага выказніка** і не страчваюць свайго лексічнага значэння: Ты перастаў пісаць. Яна пачала паўзіць. Ён збіраецца галіцца. Мы думаем навіншаваць.

## ТЭМА: СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

### ПЛАН:

1. Агульнае паняцце пра службовыя часціны мовы.
2. Прыназоўнік.
3. Злучнік.
4. Часціцы.

ЛІТАРАТУРА тая ж, што і да тэмы "БПС".

### ① АГУЛЬНАЕ ПАНЯЦЦЕ ПРА СЛУЖБОВЫЯ Ч. М.

**С л у ж б о в ы я ч а с ц і н ы м о в ы** па-другому называюць яшчэ **несамастойныя, непаўназначныя**. Да іх адносяцца прыназоўнікі, злучнікі, часціцы. Яны служаць для ўдакладнення, выдзялення знамянальных слоў, для афармлення разнастайных адносін, сувязей паміж самастойнымі словамі. Службовыя словы не маюць ярка выражанага лексічнага значэння — намінацыйнай функцыі (адсюль і іх назва — непаўназначныя). Ужываюцца яны не самастойна, а толькі ў спалучэнні з самастойнымі ч. м. Яны не маюць, як правіла, націску. Не з'яўляюцца самастойнымі членамі сказа. Яны нязменныя. Службовыя словы старажытныя па паходжанні, узніклі яны ў большасці на базе знамянальных слоў. Службовыя словы вельмі частотныя, у тэкстах займаюць  $\approx \frac{1}{3}$  частку ўсіх слоў.

## ② ПРЫНАЗОЎНІК

Гэта службовая ч. м., якая выражае сінтаксічныя адносіны іменных часцін мовы з іншымі словамі ў сказе. Галоўная функцыя прыназоўніка – удакладненне і дыферэнцыяцыя склонавых формаў назоўніка. Адсюль і назва гэтай службовай ч. м., бо ён стаіць **пры назоўніку** (ці пры абагульнена-прадметным **займенніку**). Напр.:

<i>Перад, у, над, з, на, па, над, за</i> <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px 10px; margin: 5px 0;">лес</div>	<u>У</u> (Р., В., М. скл.); <u>к</u> (Д. скл.) <div style="border: 1px solid black; display: inline-block; padding: 2px 10px; margin: 5px 0;">рака</div>
--	---

Прыназоўнікі маюць аслабленае лексічнае значэнне, не ўжываюцца асобна ад знамянальных ч. м., канкрэтызуюць сваё значэнне ў спалучэнні са знамянальнымі словамі, напр.: над кнігай (аб'ектныя адносіны), над Віцебскам (прасторавыя адносіны); задажджыла з самага вечара (часавыя адносіны), ростам з вяршок (атрыбутыўныя адносіны), варэнне з малін (атрыбутыўныя адносіны).

Большасць прыназоўнікаў надзвычай мнагазначныя, напр.: прыназ. на мае 23 значэнні, з – 38, за – 29 значэнняў.

У большасці выпадкаў прыназоўнікі займаюць становішча прэпазіцыі. Але могуць быць і ў **постпазіцыі**, напр.:

→ Ён ступіў ёй насустрач (гэта вытворны прыназоўнік, уключаецца ў склонавае пытанне насустрач каму?; на сінанімічнае акалічнаснае пытанне ступіў куды? тут адказаць можна толькі двума словамі, што сведчыць пра тое, што слова насустрач – не прыслоўе, а прыназ.). Параўн.: Ён ступіў насустрач (тут прыслоўе, на пытанне куды? яно адказвае само, адно).

♦ **I.** Існуюць наступныя асноўныя групы **ЗНАЧЭННЯЎ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ**. Яны могуць выражаць **адносіны**:

**1. Прасторавыя:** *вяртацца з горада, дайсці да заставы, прыехаць у вёску, расце каля дарогі, ціха над возерам.*

**2. Часавыя:** працаваць з раніцы да вечара, прыехаць перад экзаменам, вярнуліся пасля перамогі (праз тыдзень), не спаць на начах.

**3. Аб'ектныя:** догляд за хворым, пастукаць у акно, пакалоць ногі аб шышкі, напіцца з вядра, распытваць пра службу, падсесці да дзядзькі.


**4. Прычынныя:** пачарнець ад дажджу, застыць ад холоду, не чуваць з-за шуму, стаміцца з дарогі, наважсаць за сумленнасць.

**5. Мэтавыя:** прыйсці на разлік, малоць збожжжа на хлеб, таблеткі ад прастуды, пячэнне да чаю, пайсці ў грыбы.

**6. Атрыбутыўныя (або азначальныя, якасныя):** чалавек без хітрыкаў, неба без зорак, салат пад маянэзам, жаніх з кватэрай, кола ад веласіпеда і іншыя.

Прыназоўнікі актыўна папаўняюцца за кошт іншых ч. м.

♦ **Ц.** Прыназоўнікі **ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ** падзяляюцца на 2 групы – невытворныя і вытворныя.

**1. Невытворныя** прыназ. – гэта старажытныя словы, іх параўнальна няшмат: *а, аб, ад, без, да, для, з, за, к, каля, між, на, над, па, пад, пра, праз, пры, у, цераз*;  *з-за, з-пад, па-за, па-над*; сюды ж, да невытворных, адносяцца і прыназ. *паўз, акрамя, апрача, замест, наконт, наводле, сярод*. Суадноснасць іх з прыслоўямі можа быць устаноўлена толькі гістарычна.

**2. Вытворныя** прыназ. захоўваюць непасрэдную сувязь са знамянальнымі ч. м., на базе якіх яны ўзніклі (з наз-мі, прым., прысл., дз-мі). Такі пераход у прыназ. называецца прэпазіцыяналізацыяй. Гэта прыназ.: *абапал, вакол, міма, наперадзе, насустрач, насупраць, пасля, пасярод, скрозь, уздоўж, упоперак; адносна, адпаведна; шляхам; дзякуючы, уключаючы*. Сюды ж, да вытворных, адносяцца і састаўныя прыназ.: *на працягу, у адпаведнасці з, за кошт, нягледзячы на, у час, у імя, на чале, з прычыны*.

Гэта жывы, прадуктыўны працэс пераходу прыслоўяў і скланяльных формаў назоўнікаў у прыназоўнікі. Адрозніваць іх

трэба ў кантэксте, па сінтаксічнай функцыі (гл. прыклад вышэй: *ступіў насустрач і ступіў ёй насустрач*).

♦ **Ш. П А В О Д Л Е С Т Р У К Т У Р Ы** (або **С К Л А Д У**) прыназ. падзяляюцца на 3 групы – простыя, складаныя і састаўныя.

**1. Простыя** прыназ. складаюцца з адной каранёвай марфемы, пішуцца ў адно слова: *а, аб, без, дзеля, для, за, у, пры.*

**2. Складаныя** прыназ. складаюцца з некалькіх каранёвых марфем, яны ўзніклі шляхам зліцця некалькіх прыназ-ў, большасць з іх пішуцца праз злучок: *з-за, з-над, па-за, па-над;* а таксама *паміж, паміма.* ←

**3. Састаўныя** прыназ. складаюцца з некалькіх слоў: *з мэтай, у час, на працягу, у кірунку да, у адпаведнасці з, у залежнасці ад, з прычыны, у параўнанні з.*

Некаторыя прыназ-і бытуюць у 2-х – 3-х **варыянтах**:  
*у – ў – ва – ува (ва ўсіх, ува мне); з – са; аб – аба; над – пада; над – нада; к – ка.*

Прыназ-і адыгрываюць **вялікую ролю** ў выражэнні склонавых значэнняў, канкрэтызуюць і размяжоўваюць гэтыя значэнні. Большасць прыназ-ў ужываецца **з адным склонам**:

**Р.** – *ад, без, да, для, каля, з-за, з-над, акрамя, замест, паводле, сярод.*

**Д.** – *к, наперакор, насустрач, насуперак, дзякуючы.*

**В.** – *пра, праз, цераз, паўз, скрозь, нягледзячы на.*

**Т.** – *над, перад, па-за, па-над, згодна з, поруч з, на чале з, у адпаведнасці з.*

**М.** – *а, пры.*

Некаторыя прыназ-і ўжываюцца **з некалькімі склонамі**:

<i>за, над</i> – В., Т. скл.	<i>з</i> – Р., В., Т. скл.
<i>аб, на</i> – В., М. скл.	<i>па</i> – Д., В., М. скл.
	<i>у</i> – Р., В., М. скл.

### ③ З Л У Ч Н І К



Гэта службовая ч. м., якая ўжываецца для сувязі слоў, словазлучэнняў і сказаў і выражэння сэнсава-граматычных адносін паміж імі.

Злучнікі нязменныя, не маюць граматычных катэгорый, не з'яўляюцца членамі сказа.

♦ **I. ПАВОДЛЕ ЗНАЧЭННЯ** злучнікі падзяляюцца на 2 групы – **злучальныя і падпарадкавальныя**.

**1. Злучальныя** злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна раўнапраўных кампанентаў: аднародных членаў, частак складаназлучаных сказаў, аднародных сузалежных частак складаназалежных сказаў.

Злучальныя злучнікі падзяляюцца на 4 падгрупы:

❶ **Спалучальныя** злучнікі выражаюць адносіны аб'яднання, спалучэння: *і, ды (= 'і'), як – так і*.

❷ **Супастаўляльныя** выражаюць адносіны неадпаведнасці, супрацьпастаўлення: *а, але, ды (= 'але'), аднак, жа (ж), затое, а то, не толькі – але і*. Большасць з іх **супраціўныя** (у школьных граматыках іх такім тэрмінам называюць).

❸ **Пералічальна-размеркавальныя** выражаюць адносіны пералічэння ці чаргавання, несумяшчальнасці: *або, ці, або – або, ці – ці, то – то, не то – не то, ні – ні*.

❹ **Далучальныя** выражаюць адносіны далучэння дадатковай інфармацыі да асноўнага паведамлення: *ды і, дый, прычым, прытым, ды і то*. Гэтая група злучнікаў у школе не вывучаецца.

**2. Падпарадкавальныя** злучнікі служаць для сувязі частак складаназалежных сказаў – нераўнапраўных частак (даданай з галоўнаю): *што, як, чым, нібы, калі, бо, таму што, пакуль, паколькі, каб, калі – то*.

Злучнікі **як, нібы, каб** могуць ужывацца і ў **простых сказах** (у параўнальных зваротах, уводзяць прыдатак, звязваюць выказнік з дзейнікам), напр.: *Доўгая, як год, зімовая ноч* (далучае параўнальны зварот). *Дырэктар як чалавек вопытны*

карыстаўся аўтарытэтам сярод настаўнікаў (далучае прыдатак). Ён быў вядомы як цудоўны майстар-ювелір. Ноч нібы казка. Стары як малы (звязваюць выказнікі з дзейнікамі).

Падпарадкавальныя злучнікі ў залежнасці ад віду даданых частак падзяляюцца на 8 падгруп:

- 1) **прычынныя**: бо, таму што, паколькі, з-за таго што;
- 2) **часавыя**: калі, пакуль, як, ледзь, толькі, пасля таго як, як толькі, з таго часу як;
- 3) **умоўныя**: калі, каб, калі – то, як, абы;
- 4) **мэтавыя**: каб, для таго каб, дзеля таго каб, з тым каб;
- 5) **уступальныя**: хоць, хоць бы, нягледзячы на тое што, хай;
- 6) **параўнальныя**: як, што, бы, нібы, нібыта, быццам, быццам бы;
- 7) **выніку**: так што, дык;
- 8) **тлумачальныя**: што, як.

Ад злучнікаў трэба **адрозніваць аманімічныя** з імі злучальныя словы – **займеннікі і прыслоўі** што, чым, калі, як.

♦ **II. ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ** злучнікі падзяляюцца на 2 групы – **невыворныя і выворныя**.

**1. Невыворныя** злучнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя, самыя старажытныя: а, і, ды, але, бо, каб.

**2. Выворныя** злучнікі – словы пазнейшага паходжання, яны ўтвораны ад іншых ч. м. (гэта з’ява кан’юнкцывацыі): або (а + либо), абы, дыі, што (ад займ.), таму (ад займ.), як (ад прысл.), калі (ад прысл.), нібы, быццам, хоць; толькі што, таму што, для таго што, затое, нягледзячы на тое што.

♦ **III. ПАВОДЛЕ СКЛАДУ** злучнікі падзяляюцца на 3 групы – **простыя, састаўныя і парныя**.

**Заўвага:** У школьных падручніках і некаторых іншых дапаможніках парныя злучнікі адносяцца да класіфікацыі паводле ўжывання. Але гэта нелагічна.

**1. Простыя** злучнікі аднаслоўныя: *і, а, каб, быццам, хоць, што, калі*.

**2. Састаўныя** злучнікі – гэта спалучэнні слоў: *таму што, пасля таго як, з прычыны таго што, для таго каб, у той час як*.

**3. Парныя** – гэта расчлянёныя злучнікі, якія складаюцца з дзвюх частак: адна частка адносіцца да аднаго сінтаксічнага кампанента, а другая – да іншага: *калі – то, хоць – але (і), не толькі – але і, калі – дык, як – так і: **Калі** добра ўзарэш, **то** і ўраджай збярэш*. Паводле ўжывання яны **адзіночныя**.

♦ **ІV. ПАВОДЛЕ ЎЖЫВАННЯ** злучнікі падзяляюцца на 2 групы – **адзіночныя і паўторныя**.

**1. Адзіночныя** ўжываюцца ў сказе 1 раз, не паўтараюцца: *а, але, быццам, як, што, таму, бы*.

**2. Паўторныя** злучнікі *ні – ні, то – то, ці то – ці то; і – і, ці – ці, або – або*. Толькі паўторнымі з’яўляюцца першыя тры, астатнія могуць быць і адзіночнымі.

Паўторныя злучнікі паўтараюцца пры аднатыпных сінтаксічных кампанентах (пры аднародных членах, аднародных частках складанага сказа: ***І** сонца, **і** сюжэ, **і** слёзы, **і** радасць дзялілі мы разам. Агеньчык **то** патухне, **то** зноў загарыцца. **Ці** **то** агеньчык загарэўся, **ці** **то** воўчае вока бліснула*.

#### ④ ЧАСЦІЦЫ

Гэта непаўназначныя словы, якія выражаюць дадатковыя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальныя адценні значэння слоў, словазлучэнняў і сказаў. Часціцы супрацьпастаўляюцца прыназоўніку і злучніку, бо выкарыстоўваюцца не для сувязі і аб’яднання сінтаксічных адзінак, а толькі для мадыфікацыі значэнняў моўных адзінак.

Як службовыя словы часціцы не маюць намінацыйнай функцыі, ярка выражанага лексічнага значэння. Іх значэннем лічыцца тое дадатковае адценне, якое яны надаюць моўнай адзінцы.

Лексічны склад часціц у суч. бел. мове невялікі. Гістарычна яны паходзяць у асноўным ад знамянальных слоў. Могуць стаяць перад і пасля слова, словазлучэння, сказа. Прэпазіцыйныя ч-цы: *што за, ну, так, не, хай, няхай*; постпазіцыйныя: *бы (б), такі, сабе, жа (ж)*.

У залежнасці ад дадатковага адцення, якое ч-цы надаюць моўнай адзінцы, яны падзяляюцца на **р а з р а д ы**

### ► ♦ ПАВОДЛЕ ЗНАЧЭННЯ:

**I.** Часціцы, якія выражаюць розныя СЭНСАВЫЯ АДЦЕННІ ЗНАЧЭННЯЎ:

**1. Указальныя** часціцы: *вось, (во, вот), вунь, гэта*. Яны ўказваюць на наяўнасць прадметаў і з'яў: *вось* – на наяўнасць блізкіх прадметаў ці з'яў, *вунь* – на наяўнасць аддаленых прадметаў, з'яў: *Вось і палянка. Вось і расстаёмся. Вунь якія далі расцілаюцца*. Яны ўносяць дадатковыя адценні задавальнення, радасці, выніку. Часціца *гэта* служыць абагульняльным указаннем на змест раней выказанай думкі ці на сітуацыю: *Глядзяць – аж гэта іх стары знаёмы завітаў. Што гэта не відаць нікога з начальства?*

**2. Азначальна-ўдакладняльныя**: *якраз, акурат, проста, чыста, амаль, прыблізна, сапраўды, іменна*. Яны ўдакладняюць, характарызуюць сэнс слоў: *Прыйшлі на сход усе чыста. Проста не ведалі, што рабіць. Паліто якраз на табе*. Гэтыя ч-цы трэба ўмець адрозніваць ад аманімічных прыслоўяў, якія з'яўляюцца самастойнымі членамі сказа: *Ідзі прама, проста, нікуды не зварочваючы. Хата чыста падмецена*.

**3. Выдзяляльна-абмежавальныя** (вылучальна-абмежавальныя): *толькі, хоць, хаця, выключна, усяго, хіба*. Гэтыя ч-цы вылучаюць у сказе асобныя словы, надаюць адценне

абмежаванасці: *Хоць смейся, хоць плач. Толькі вецер гуляе ў коміне. Мне б толькі трапіць у родныя мясіны.*

**II.** Часціцы, якія выражаюць МАДАЛЬНЫЯ і МАДАЛЬНА-ВАЛЯВЫЯ АДЦЕННІ.

**1. Сцвярджальныя** часціцы: *так, але, ага, угу, ну.* Гэтыя ч-цы выражаюць пацвярджэнне, згоду.

**2. Адмоўныя:** *не, ні, ані.* Ч-ца **не** можа выступаць у дыялогу і самастойным словам-сказам. Яна выражае адмаўленне ўсяго выказвання ці члена сказа: *Не, ты не толькі ў арнаменце тым, што на салодкай цукерцы. Матчынай мовы словам святым жывеш ты ў сыноўнім сэрцы (Р. Б.).* Паўторнае адмоўе надае выказванню сцвярджальны сэнс: *Не магу не ўмяшацца (= 'умяшаюся'). Не мог не думаць (= 'думаў').*

Ч-ца **ні** мае адмоўнае значэнне ў пабуджальных сказах і ў безасабовых (пры дапаўненні ў Р. скл.): *Нікому ні слова! Ні кроку назад! Ні з месца! На небе ні хмурынкі.* У сказах з **не** ч-ца **ні** ўзмацняе (а не адмаўляе) адмаўленне, выражанае ч-цай **не**: *Ні казак пра вас не раскажуць, ні песень пра вас не спяюць (М. Горкі. "Легенда о Марко").*

Пасля займеннікаў і прыслоўяў ч-ца **ні** мае сцвярджальнае значэнне з адценнем узмацнення: *Дзе б я ні быў, дзе б мне ні давялося ўбачыць дол, сівы ад палыну, пякуча сэрца сціснецца, і лёс я загінуўшых без весткі памяну (А. Кул.) (= 'усюды быў, усюды давялося').*

Ч-ца **ані** мае тыя ж значэнні, што і ч-ца **ні**, толькі з узмоцненай экспрэсіяй: *Не сказаў нікому ані слова. Ані не хоча есці.* Тут **ані** – прыслоўе меры (= 'анічуць, аніколькі').

**3. Пытальныя:** *ці, хіба, няўжо, а, ну, што за.* Кожная з пытальных ч-ц мае сваё адценне пытання (з вылучэннем, падкрэсліваннем, недаверам, сумненнем, перапытваннем).

**4. Параўнальныя:** *бы, быццам, нібы, як быццам, быццам бы.* Ужываюцца яны пры супастаўленні і параўнанні прадметаў, дзеянняў, з'яў – рэальных і мяркуемых.

**5. Мадаляна-валявыя:** *ці, ну, ану, ану ж, на, бы (б), няхай.* Яны выражаюць волю, пажаданне, загад, пабуджэнне, неабходнасць: *А бадай ты спрах! Дожджыку б цяпер...*

Асобна стаяць, але прымыкаюць да гэтай 5-й групы ч-ца *маўляў*, якая служыць для суб'ектыўнай перадачы чужой мовы або думкі, і ч-цы *бадай, наўрад*, якія выражаюць суб'ектыўныя адносіны да верагоднасці выказвання.

**III.** Часціцы, якія выражаюць **ЭМАЦЫЯНАЛЬНЫЯ** і **ЭКСПРЭСІЎНЫЯ** **АДЦЕННІ.**

**1. Узмацняльныя:** *нават, і, так, дык, ды, ужо, жа (ж), ні, аж, усё, сабе, -такі.* Яны ўзмацняюць значэнне моўнай адзінкі, вылучаюць яе на фоне астатніх.

**2. Клічныя:** *ну і, што за, вось дык, як, куды.* Выражаюць розныя эмацыянальныя адценні (радасць, захапленне, іронію).

**IV.** **ФОРМАЎТВАРАЛЬНЫЯ** (утвараюць **ГРАМАТЫЧНЫЯ** **ФОРМЫ**): *бы (б), хай, няхай, давай, давайце, дай.* Гістарычна ч-цы з'явіліся базай для ўзнікнення марфем: прыставак *ні-, не-, абы-*, постфіксаў *-ся (-ца, -цца), -сьці, -небудзь, -такі.*

► ♦ **ПАВОДЛЕ ПАХОДЖАННЯ:**

**1. НЕВЫТВОРНЫЯ** ч-цы: *а, і, вось, вунь, жа, ці, нават, не, ні.* У суч. мове яны не захоўваюць сувязі са знамян-мі словамі.

**2. ВЫТВОРНЫЯ** ч-цы суадносяцца са знамянальнымі словамі, ад якіх паходзяць: *гэта, сабе, проста, чыста, выключна, прыблізна, так, ужо, як, куды, калі, давай, бач.*

► ♦ **ПАВОДЛЕ СТРУКТУРЫ:**

**1. ПРОСТЫЯ** – гэта аднаслоўныя ч-цы: *а, і, вось, нават...*

**2. САСТАЎНЫЯ** – гэта спалучэнні ч-ц, розныя камбінацыі простых ч-ц: *дык вось, куды там, што за, абы толькі, ну і.*

**ТЭМА: МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ**

**ПЛАН:**

1. Агульнае паняцце пра мадалянасць.
2. Мадальныя словы як часціна мовы.
3. Разрады мадальных слоў па значэнні.

4. Разрады мадальных слоў па паходжанні.
5. Пытанне пра мадальныя словы ў лінгвістычнай літаратуры.

## ЛІТАРАТУРА:

1. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад рэд. Ф. М. Янкоўскага.— 2-е выд., дапрац.— Мн.: Выш. шк., 1980.
2. Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія / Пад агульнай рэд. праф. М. С. Яўневіча.— Мн.: выд-ва Ул. М. Скакун, 1997.
3. Шуба П. П. Сучасная беларуская мова: Марфалогія. Марфалогія: Вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў.— Мн.: Універсітэцкае, 1987.
4. Современный русский язык: Учебник / Под ред. В. А. Белошапковой.— М.: Высш. шк., 1981.
5. Современный русский язык: Учебник для вузов / Под ред. Д. Э. Розенталя.— 4-е изд., испр. и доп. — М.: Высш. шк., 1984.
6. Современный русский язык: В 3-х ч. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. Ч. 2. Словообразование. Морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов.— М.: Просвещение, 1981.
7. Современный русский литературный язык: Учебник / Под ред. П. А. Леканта.— М.: Высш. шк., 1982.
8. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избр. труды. Исследования по русской грамматике.— М., 1975.
9. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителей.— Изд. 2-е, испр. и доп.— М.: Просвещение, 1976.
10. Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А. Я. Міхневіча.— Мн.: БелЭн, 1994, с. 326 – 327.

### ① АГУЛЬНАЕ ПАНЯЦЦЕ ПРА МАДАЛЬНАСЦЬ

Перш чым гаварыць пра мадальныя словы (скарочана **МС**) як лексіка-граматычны клас слоў (як часціну мовы), неабходна коратка спыніцца на **паняцці мадальнасці** як граматычнай катэгорыі.

**Мадальнасць** — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны зместу паведамлення да яго рэальнага ажыццяўлення.

**Заўвага.** Мадальнасць бывае **аб'ектыўная** і **суб'ектыўная**. Калі адносіны зместу выказвання да рэчаіснасці не залежаць ад свядомасці людзей, ад гаворачай асобы (**моўцы**) [тэрмін доктара філал. навук А. Я. Міхневіча],— то ў такіх адносінах выражаецца **аб'ектыўная мадальнасць**. На думку **акад. В.У. Вінаградава**, любому сказу ўласціва мадальнасць.<sup>1</sup> І выражаецца аб'ектыўная мадальнасць, напр., любымі формамі ладу і часу дзеясловаў.

<sup>1</sup> Гл.: Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избр. труды. Исследования по русской грамматике.— М., 1975, с. 53 – 87.

**Суб'ектыўная мадальнасць** — гэта дадатковыя значэнні, якія выражаюць адносіны моўцы да зместу выказвання. Гэта, напр., мадальныя дзеясловы і прыметнікі, мадальныя часціцы, пераноснае ўжыванне граматычных формаў, парадак слоў, інтанацыя і інш.: *Мушу сказаць; Павінен ісці; Аж нават падскочыў; Патрэбен ты мне!; Ты ім толькі вер, яны табе нагавораць...*

Адносіны выказвання да рэальнасці выражаюцца рознымі **марфалагічнымі, сінтаксічнымі і лексічнымі сродкамі**.

**Марфалагічнымі сродкамі** выражэння мадальнасці з'яўляюцца **формы ладоў** дзеясловаў: формы абвеснага ладу праз сістэму катэгорый часу абазначаюць **рэальнасць** дзеяння (г. зн., дзеяння, якое адбывалася, адбываецца ці адбудзецца ў рэальнасці): *ствараў, ствараю, ствару*; формы ўмоўнага і загаднага ладоў абазначаюць **ірэальнасць** (нерэальнасць, уяўнасць, пажаданасць) дзеяння: *ствараў бы, няхай стварае*.

**Сінтаксічнымі сродкамі** выражэння мадальнасці з'яўляюцца пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы, разнастайныя сказы па мэце выказвання і па інтанацыі (апавядальныя — сцвярджальныя і адмоўныя, — пыталыныя, пабуджальныя, клічныя), інтанацыя, парадак слоў, паўторы, якія абазначаюць **інтэнсіўнасць** ці працягласць дзеяння, і інш.: *Будзе ён цябе слухаць!.. Гэтага яшчэ не хапала! Пахне чабор, пахне чабор...*

**Лексічнымі сродкамі** выражэння мадальнасці з'яўляецца **семантыка** слоў розных ч. м.: **1) назоўнікаў**: *праўда, няпраўда, хлусня, магчымасць, сумненне, меркаванне* і г. д.; **2) прыметнікаў**: *правільны, няправільны, абавязковы, неабавязковы, верагодны, неверагодны, павінен* і інш.; **3) прыслоўяў**: *правільна, няправільна, упэўнена, няўпэўнена, несумненна, абавязкова* і пад.; **4) дзеясловаў**: *сцвярджаць, адмаўляць, запэўніваць, сумнявацца* і да т. п.; **5) часціц**: *так, ага, не, няўжо, хіба, быццам* і інш. Такія словы маюць агульнасць у лексічным значэнні — абазначаюць мадальнасць, — але **граматычна яны розныя**, у кожнай з гэтых груп слоў прыкметы **сваёй часціны мовы; розныя ў іх і сінтаксічныя функцыі**.

## ② МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

На фоне вышэй названых слоў з лексічным абазначэннем мадальнасці вылучыліся ў самастойную ч. м. **мадальныя словы (МС)**. У іх а) агульнае лексічнае значэнне мадальнасці, б) агульныя граматычныя ўласцівасці (нязменнасць і



адсутнасць сінтаксічнай сувязі з іншымі словамі ў сказе), в) агульная **сінтаксічная функцыя** — быць пабочнымі словамі ў сказе і членамі сказа не з'яўляцца. Такім чынам,

**мадальныя словы** — гэта **нязменныя** словы, якія выражаюць адносіны ўсяго выказвання або яго частак да рэальнасці, г. зн. якія выражаюць **мадальную ацэнку** аб'ектыўнай рэчаіснасці або выражаюць адносіны гаворачага (моўцы) да ўласнага выказвання;

граматычна яны не звязаны з іншымі словамі ў сказе [г. зн. не ўступаюць у сувязі дапасавання, кіравання, прымыкання], але інтанацыйна выдзяляюцца ў структуры сказа;

МС не з'яўляюцца членамі сказа, выступаюць у **функцыі пабочных слоў** або (пры дыялогу) валодаюць прэдыкацыйнымі ўласцівасцямі, утвараюць нечлянiмыя выказванні — **словы-сказы**. Напр.:

1. *Вы, безумоўна, ні з кім не раіцеся?* (Тут пабочнае слова *безумоўна* выражана мадальным словам).
2. — *Вы ні з кім не раіцеся?*  
— *Безумоўна.* (Тут слова-сказ *безумоўна* выражана МС).

У **стылістычных** адносінах МС, а таксама іншыя групы пабочных слоў узбагачаюць мову, афарбоўваюць маўленне рознымі адценнямі суб'ектыўных адносін гаворачай асобы да зместу выказвання. У мастацкай літаратуры яны выкарыстоўваюцца для ажыўлення мовы герояў, для моўных і псіхалагічных характарыстык герояў, для таго, каб надаць мове характар размоўнасці, нязмушанасці.

### ③ РАЗРАДЫ МАДАЛЬНЫХ СЛОЎ ПА ЗНАЧЭННІ

Усе МС абазначаюць тую ці іншую ступень упэўненасці гаворачага ў рэальнасці, верагоднасці, дакладнасці таго, пра што ён паведамляе. У адпаведнасці са ступенню ўпэўненасці МС па значэнні дзеляцца на **2 групы**:

1. МС са сцвярджалным значэннем, яны абазначаюць упэўненасць гаворачага ў рэальнасці таго, пра што гаворыцца ў выказванні. Гэта словы *безумоўна, бяспрэчна, факт, праўда, канешне, вядома, несумненна, сапраўды, зразумела*; сюды ж адносяцца і лексікалізаваныя (фразеалагізаваныя, устойлівыя) словазлучэнні: *само сабой зразумела, на самай справе, на праўдзе сказаць*.

2. МС са значэннем верагоднасці, якія абазначаюць няўпэўненасць, меркаванне, магчымасць, дапушчэнне таго, пра што гаворыцца ў выказванні, напрыклад: *здаецца, здавалася (б), верагодна, відаць, магчыма, наўрад (ці), мусіць, мусібыць, можа, мабыць, мажліва, нябось, відавочна*; сюды ж адносяцца і лексікалізаваныя словазлучэнні: *на ўсёй верагоднасці, можа быць, як быццам (бы)*.

#### ④ РАЗРАДЫ МАДАЛЬНЫХ СЛОЎ ПА ПАХОДЖАННІ

Паводле паходжання (або па суадноснасці з іншымі ч. м.) МС падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

1. Невытворныя МС сінхранічна нематываваныя (этымалагічна яны вытворныя): *мабыць* (этымалагічна паходзіць з былога *мае быць*), *мусібыць* (з былога *мусіць быць*), *нябось*.

2. Вытворныя МС не страцілі сувязі з самастойнымі ч. м., ад якіх яны ўтварыліся. Гэта словы, вытворныя

1) ад назоўнікаў: *факт, праўда*;

2) ад прыметнікаў: *магчыма, мажліва, безумоўна, вядома, відавочна*;

3) ад прыслоўяў: *сапраўды, канешне, несумненна, зразумела*;

4) ад дзеясловаў: *мусіць, можа, можа быць, здаецца*;

5) ад БПС: *відаць*.

#### ⑤ ПЫТАННЕ ПРА МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

У лінгвістычнай літаратуры існуе некалькі пунктаў погляду на МС:

○ У працах **А.Х. Вастокава, М.І. Грэча, І.І. Давыдава, А.А. Шахматава, В.А. Багародзіцкага** і іншых выдатных рускіх моваведаў МС не выдзяляюцца ў асобную ч. м., а разглядаюцца ў **межах прыслоўяў. Дз.М. Аўсяніка-Кулікоўскі** адносіў іх да **пабочных прыслоўяў**.

○ **Л.У. Шчэрба** і **У.М. Сідараў** лічылі, што наогул не ўсе словы могуць быць падведзены пад тую ці іншую ч. м. Напр., на іх думку, не з'яўляюцца часцінамі мовы словы *да, нет, здравствуйте, пожалуйста*. Нязменныя самастойныя словы, якія не з'яўляюцца членамі сказа, яны **выводзілі за межы часцін мовы**. У іх ліку і МС.

○ Улічваючы асобае катэгарыяльнае значэнне і спецыфічныя граматычныя функцыі МС, упершыню іх выдзеліў у **асобны разрад слоў акад. В.У. Вінаградаў**. Аднак ён разумеў МС у шырокім сэнсе. Акрамя 1) **уласна мадальных слоў**, якія абазначаюць мадальную ацэнку аб'ектыўнай рэчаіснасці (ступень упэўненасці гаворачага ў верагоднасці, рэальнасці паведання), дзве групы якіх мы апісалі вышэй, В.У. Вінаградаў аднёс да МС 2) **і іншыя групы пабочных слоў**, якія ўказваюць

- **на крыніцу паведамлення**: *па чутках, па словах каго-н., кажучь, кажжа, маўляў*;
- **на ацэнку стылю, формы, спосабу выражэння думак**; **на парадак выкладу думак, сувязь думак і іх паслядоўнасць**: *літаральна, у прыватнасці, напрыклад, карацей кажучы, дарэчы, зрэшты, іншымі словамі, прасцей кажучы, прасцей сказаць, (адным) словам, наогул, інакш кажучы, звыш таго, акрамя таго, мала таго, па-першае, па-другое, па-трэцяе..., нарэшце, урэшце, такім чынам і г. д.*;

- на неабходнасць прыцягнуць увагу суб'яседніка: уяўляеце, уявіце, знаеце, бачыце, як бачыце, як бачна, паверце, ці паверыце і пад.;
- якія абазначаюць эмацыянальную рэакцыю на выказванне: на жаль, на шчасце, на радасць, на здзіўленне, слава Богу, далібог, не ў крыўду сказаць і інш.

Вызначаючы МС як своеасаблівы ЛГР слоў, В.У. Вінаградаў пры гэтым, аднак, **не лічыў іх асобнай часцінай мовы.**

Большасць такіх пабочных слоў 2-й групы лічыў мадальнымі і А.М. Гвоздзеў. Гэтак расшырана разумеюць паняцце МС і **сучасныя мовазнаўцы** (гл., напр., падручнікі па сучаснай рускай мове пад рэд. П.А. Леканта і пад рэд. Дз.Э. Разенталя).

○ На нашу думку, слушна сцвярджаюць аўтары вучэбнага дапаможніка для студэнтаў педінстытутаў "Современный русский язык. Ч. 2" М.М. Шанскі і А.М. Ціханаў: "Аднясенне падобных утварэнняў [*маюцца на ўвазе пералічаныя вышэй пад № 2 групы пабочных слоў – М. Я.*] да мадальных слоў выклікала справядлівае пярэчанне. Е.М. Галкіна-Федарук пісала, што пералічаныя разрады слоў характарызуюць выказванне **безадносна да яго верагоднасці** і таму не могуць быць уключаны ў склад мадальных слоў. Няма неабходнасці расшыраць паняцце мадальнасці як устанаўліваемыя гаворачай асобай адносіны зместу выказвання да рэчаіснасці." Такой жа думкі прытрымліваецца і В.А. Белашапкава, яе ж прытрымліваемся і мы. Яна апісана і ў вучэбным дапаможніку для філфакаў універсітэтаў П.П. Шубы "Сучасная беларуская мова. Марфаналогія. Марфалогія", а іменна: да МС адносяцца толькі **ўласна мадальныя словы** з мадальнай ацэнкай рэчаіснасці, з ацэнкай верагоднасці выказвання.

Астатнія ж падгрупы пабочных слоў выражаюцца іншымі часцінамі мовы. Напр.:

- 1) *па-першае, па-другое...*, *урэшыце, зрэшты, дарэчы* — гэта прыслоўі;

- 2) *на жаль, на шчасце, на радасць, на здзіўленне, на словах каго-н., на чутках, у прыватнасці* — гэта спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі;
- 3) *уласна кажучы, карацей кажучы, інакш кажучы* — словазлучэнні дзеепрыслоўя з прыслоўем;
- 4) *звыш таго, мала таго, больш таго* — субстантываваны займеннік *таго* з прыслоўямі *мала, больш*, з прыназоўнікам *звыш*;
- 5) *наверце, ці наверхуце, бачыце, ці бачыце, уявіце, уяўляеце, ведаеце* — дзеясловы (у спалучэнні з часціцай *ці*) і інш.

Разрад МС як часціны мовы не застылы, ён папаўняецца новымі словамі, што сведчыць пра безупыннае развіццё мовы. А рознагалоссе ў характарыстыцы МС тлумачыцца тым, што яны недастаткова яшчэ вывучаны. Маюць патрэбу ў скрупулёзным даследаванні семантычная і сінтаксічная прырода МС, шляхі пераходу разнастайных тыпаў слоў ці іх формаў у мадальныя словы.

---